

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน :
การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย

(Local Community Rights - From Tradition to Present - day Situation:
A Study of Local Community Rights Policy Formulation in Thailand)

โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน
(Local Community Rights : A case study of Isan Community Rights)

دنۇفل ڤايسينثۇ ۋەككە

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน :
การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย
(Local Community Rights – From Tradition to Present – day Situation :
A Study of Local Community Rights Policy Formulation in Thailand)

โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน
(Local Community Rights : A case study of Isan Community Rights)

คณะผู้วิจัย

دنۇفل ٱەىسینرڈ	สถาบันราชภัฏเลย	ผู้รับผิดชอบโครงการ
รำเพย ٱەىسینรڈ	สถาบันราชภัฏเลย	ผู้วิจัย
ปัญชร แก้วส่อง	นักวิจัยองค์กรเอกชน	ผู้วิจัย
พยุ่งพร นนทวิศรุต	สถาบันราชภัฏเลย	ผู้ช่วยวิจัย
ธีรดา นามไผ	นักวิชาการองค์กรเอกชน	ผู้ช่วยวิจัย

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย
ชุดโครงการ สิทธิมนุษยชนไทยในสถานการณ์สากล

บทคัดย่อ

งานวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่น : กรณีศึกษาปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน มุ่งศึกษาสิทธิชุมชนจากเอกสารโบราณและข้อมูลชุมชนปฐะ และประเมินสถานการณ์ที่เป็นปัญหาสิทธิชุมชนจากกรณีศึกษา คือ กรณีศึกษาน้ำท่วมขังผกนาม ตำบลนา - หนองทุ่ม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น กรณีศึกษาน้ำแล้ง ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย และกรณีศึกษาหมู่บ้านห้วยปลาตุก ตำบลนาดอกคำ อำเภอนาดัง จังหวัดเลย เพื่อสร้างองค์ความรู้ใหม่ในการทำความเข้าใจ และพัฒนาสิทธิชุมชน โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ

ผลการวิจัยพบว่าสิทธิชุมชนอีสานมีรากฐานจากจารีตประเพณี เป็นระบบศีลธรรมแห่งสิทธิให้คุณค่าแก่ธรรมชาติ สิ่งเหนือธรรมชาติ และความเชื่อทางพุทธศาสนา ในการจัดระเบียบความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ระหว่างคน ชุมชนและนิเวศ ให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติ

สิทธิชุมชนเป็นสิทธิส่วนรวมของคนในชุมชนอีสาน ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติ น้ำ ป่า และจิตสำนึกร่วมในชาติพันธุ์ ไทย-ลาว ที่ทุกคนมีส่วนร่วมในการรับรู้ ใช้ประโยชน์จากภาวะวัฒนธรรม ความเชื่อ พิธีกรรม อันแสดงอัตลักษณ์ของชุมชนอีสาน อำนาจในการจัดการทรัพยากร และดำรงอัตลักษณ์ของชุมชน มีที่มาจากสิ่งเหนือธรรมชาติ และประสบการณ์ในชุมชน มีการสืบทอดปลูกฝังอุดมการณ์สิทธิชุมชนผ่านสถาบันครอบครัว สถาบันผู้อาวุโส สถาบันเครือญาติ สถาบันศาสนา และความเชื่อ

ปัญหาสิทธิชุมชนอีสานจากกรณีศึกษา เป็นผลจากการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย รัฐใช้กฎหมายโดยไม่คำนึงถึงจารีตประเพณีและวัฒนธรรมชุมชน จัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ประกาศเขตวนอุทยานทับที่ดินทำกิน การสัมปทานป่า ส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ และการพัฒนาอุตสาหกรรม ชุมชนอีสานแสดงศักยภาพในการตอบโต้เรียกร้องสิทธิชุมชน และการมีส่วนร่วมในการพัฒนาและการแก้ไขปัญหาทั้งในรูปแบบการปรับปรนทางวัฒนธรรม การดื้อแพ่ง การอพยพโยกย้ายการหาอำนาจด้านและสนับสนุนตลอดจนการเผชิญหน้า

แนวทางการพัฒนาสิทธิชุมชน จึงควรให้ชุมชนมีอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติดำรงรักษาอัตลักษณ์ของชุมชนอีสาน และรัฐควรดำเนินนโยบายในการจัดการพัฒนา ให้สอดคล้องกับวิถีชีวิต จารีตประเพณีและสิทธิชุมชนท้องถิ่น

Abstract

A qualitative research on community rights : a case study of local community rights problems in Isan (Northeast Region). The Purpose of this research was to find a new knowledge for better understanding and developing on community rights. The research was done by studying ancient documents (palm – leaf text) and interviewing. Another method was a situation assessing on the mentioned problems from three areas. The first one was Ban Sam-phak-nam, Tambon NaNong-Thum, Amphoe Chum-phae, Chang Wat Khon Kaen. The second was Ban Saengpha, Tambon Nahaeo, Amphoe Nahaeo, Chang Wat loei. The third one was Ban Nam-suay Huay Pla Duk , Amphoe Nduang, Chang Wat loei.

It was found that the community rights of Isan communities were based on their own tradition and custom. It was a system of moral and rights, a recognition of nature value, animism and Buddhist believes. These factors were used to organize and balance a power-relationship among residents, community and ecology for the peaceful living.

Community rights is a common way of Isan people and it concerns natural resources, water, and forest. Moreover, a shared soul of race between Thai and Laos on language, tradition, custom, believes and rite represented a unique characteristics of Isan People. The authority in natural resource management and unique characteristics of the communities were influenced by animism and community experiences. There was also a descend on community rights through various chanel such as people with higher status, relative, religion and believes.

The case study on community rights was raised because of the impact of country developing policy towards the new world. The state laws were used without the recognition of these old tradition and custom of communities. The natural resource was managed by the laws, such as the declaration of areas as the conservation park which was overlapped the land by the residents living for long time, the allowing of forest concession, a promotion of commercial plants and industrious development. The Isan communities tried to work against these undesired events including asking for their rights, participating in developing and problem solving through the adjustmet of tradition and custom, protesting against the migration out of the habitated-area, seeking power for and against and the confrontation.

The trend of community development rights should allow the community to have their own power to manage natural resource. In addition, the unique characteristic of Isan community should be kept for the community. The state should release a policy for developing which in accordance with the natural way of life, tradition and community right.

กิตติกรรมประกาศ

คณะผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงยิ่งต่อศาสตราจารย์เสน่ห์ จามริก ผู้ประสานงานชุดโครงการใหญ่ ที่เมตตา ให้เกียรติให้โอกาส และเป็นแบบอย่างยิ่งแก่ คณะผู้วิจัย ขอขอบพระคุณศาสตราจารย์(พิเศษ) ดร.ชลธิรา สัตยาวัฒนา ที่ให้เกียรติ ให้โอกาสสนับสนุนการสร้างงานวิจัยลักษณะเครือข่าย ตลอดจนกระตุ้น ปลุกจิตสำนึก ความเป็นนักวิจัยไทย และมอบน้ำใจ ให้อภัยต่อคณะผู้วิจัยโครงการสิทธิชุมชนอีสานฯ มาโดยตลอด จนทำให้งานวิจัยสำเร็จได้ตามจุดมุ่งหมายระดับหนึ่ง ขอขอบคุณคณะ นักวิจัยเครือข่ายที่ให้ข้อมูล ความรู้ ความเข้าใจ แลกเปลี่ยนเรียนรู้ประสบการณ์การ วิจัยที่เป็นประโยชน์และสร้างสรรค์

ขอขอบคุณคณะผู้ร่วมวิจัยโครงการสิทธิชุมชนอีสานฯ มี ผู้ช่วยศาสตราจารย์ รำเพย ไชยสินธุ์ ดร.บัญญัติ แก้วสอง,อ.พยุพพร นนทวิศรุต และคุณธีรดา นามไธ ที่อุทิศ พุ่่มเทเป็นกำลังสำคัญแบกรับภาระการวิจัยมาโดยตลอดจนเสร็จสมบูรณ์

ขอขอบคุณ คุณมณีนรัตน์ ประกัน ที่กรุณาประสานงานข้อมูลได้อย่างดี ขอขอบคุณ คุณสุดาพร พิณจมนตรี,ผศ.ดร.กฤษณา ยอดมงคล, คุณวรรณวี โคตรบั้ง และคุณวรรณภา แก้วแกมเกษ ที่กรุณาช่วยตรวจและพิมพ์งานวิจัย

ขอขอบคุณผู้นำชุมชน และชาวบ้านในพื้นที่กรณีศึกษาหลักทั้ง 3 แห่ง คือ บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย, บ้านห้วยปลาดุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลย และบ้านชำผักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

ขออุทิศความดีงามแด่บรรพชนชาวอีสาน ผู้ได้สร้างชุมชนท้องถิ่นเอาไว้จนเป็น มรดกทางวัฒนธรรมมาสู่ลูกหลานในยุคปัจจุบัน

ท้ายสุดนี้ ขอขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ที่ได้รับอนุมัติ งบประมาณทุนอุดหนุนการวิจัยในครั้งนี้

คณะผู้วิจัย

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	ก
ABSTRACT	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ

บทที่

1	บทนำ	1
	ความเป็นมาของปัญหา	1
	วัตถุประสงค์ของการวิจัย	2
	ขอบเขตของการวิจัย	2
	ระเบียบวิธีวิจัย	2
	งานวิจัยภาคสนาม	3
	แผนการวิจัยและขั้นตอนการดำเนินงาน	7
	ผลการวิจัยที่คาดว่าจะได้รับ	7
	การวิจัยเอกสารและทบทวนวรรณกรรม	7
2	ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน : กรณีศึกษา	35
	หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย	35
	ประวัติ-ตำนาน	35
	ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป	39
	จารีตประเพณีและพิธีกรรม	50
	ฮีต 12	50
	ฮีตคองธาตุดินแทน	54
	ประเพณีพิธีกรรมอื่น ๆ	55
	ความเชื่อและชะล่ำ	58

บ้านจำผักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น	61
ประวัติการจัดตั้งหมู่บ้าน	61
ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป	65
สังคมและวัฒนธรรมชุมชน	76
ภูมิปัญญาชาวบ้าน	78
จารีตประเพณีและพิธีกรรม	88
บ้านห้วยปลาดุก อำเภอนาดูน จังหวัดเลย	84
ประวัติการจัดตั้งหมู่บ้าน	84
ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป	87
จารีต ประเพณี และพิธีกรรม	91
ฮีสลิสสอง	91
พิธีขึ้นบ้านใหม่	93
พิธีแหกนา	93
ความเชื่อ -ชะล่า	93
ความเชื่อเกี่ยวกับผี	93
ชะล่า	95
3 จารีตประเพณีอีสานกับสิทธิชุมชน	97
อีสาน : วัฒนธรรมไทย-ลาว	97
วัฒนธรรมไทย-ลาว	99
จารีตประเพณีและเอกสารโบราณ	101
โลกทัศน์หรือจักรวาลทัศน์	101
การสร้างบ้านแปงเมือง	106
ความเชื่อและพิธีกรรม	112
ความสัมพันธ์ทางสังคม	123
ความขัดแย้งของชุมชน	136

4	สิทธิชุมชนในบริบทวัฒนธรรมอีสาน	141
	ชุมชนอีสาน	141
	ชุมชนเครือข่าย	141
	ชุมชนทางสังคมและวัฒนธรรม	144
	ชุมชนบนพื้นฐานความขัดแย้งในสังคม	145
	ความหมายของสิทธิชุมชน	146
	ฐานทรัพยากร	146
	อำนาจในการจัดการทรัพยากร	148
	กระบวนการสิทธิชุมชน	154
	ฐานทรัพยากร	154
	อัตลักษณ์ของชุมชน	157
	อุดมการณ์สิทธิชุมชน	160
	อำนาจในการจัดการของชุมชน	162
	ภูมิปัญญาและการสืบทอดอุดมการณ์	163
	สภาพปัญหาสิทธิชุมชนอีสาน	169
	รัฐกับการละเมิดสิทธิชุมชน	169
	ผลกระทบต่อชุมชน	171
	การตอบโต้ยืนยันสิทธิชุมชน	172
	การปรับปรนทางวัฒนธรรม	173
	การอพยพโยกย้าย	173
	การเผชิญหน้า	174
	การหาอำนาจต้านและสนับสนุน	175
	แนวทางสิทธิชุมชนอีสาน	177
5	บทสรุปและข้อเสนอแนะ	179

บรรณานุกรม	181
ภาคผนวก	203
ภาคผนวก ก แผนที่	204
ภาคผนวก ข ภาพประกอบ	211
ภาคผนวก ค บทความนำเสนอ ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร	217
ภาคผนวก ง บทความนำเสนอ	251

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาของปัญหา

หลักการเรื่องสิทธิมนุษยชนและสิทธิชุมชน ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง ปรากฏบทบัญญัติรับรองสิทธิชุมชน ไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ฉบับพุทธศักราช 2540 หมวด 3 มาตราที่ 46 และ 286 แต่ก็มีได้เป็นหลักประกันว่าในอนาคตสิทธิชุมชนจะได้รับการเคารพและนำไปปฏิบัติอย่างแท้จริง ชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยหลายพื้นที่ เกิดกรณีปัญหาการละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่น ในรูปแบบ และวิธีการต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องจากการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ที่ไม่สอดคล้องกับครรลองชีวิตรากฐานทางวัฒนธรรม จารีตดั้งเดิมและประเพณีปฏิบัติของชุมชน แนวคิดและนโยบายของรัฐที่เน้นกระบวนการพัฒนาเพื่อความเติบโตทางเศรษฐกิจ และความเข้มแข็งของรัฐ ได้ส่งผลโดยตรงต่อความอ่อนแอของชนบทและชุมชนท้องถิ่นแต่ละภูมิภาค จึงมีความพยายามที่จะเสนอยุทธศาสตร์การพัฒนานใหม่ ให้ความสำคัญแก่ชนบทมากขึ้น เช่น การรับรอง "สิทธิชุมชน" ดังปรากฏในรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันตลอดจนการเปิดโอกาสให้มีการเคลื่อนไหวเรียกร้องและการเข้ามามีส่วนร่วมของชุมชนต่าง ๆ ชุมชนท้องถิ่นอีสานมีบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่สืบทอดรากฐานวัฒนธรรมไท-ลาว สัมผัสหลายชั่วอายุคน ทักษะของคนท้องถิ่นต่อการพัฒนาตามแนวนโยบายของรัฐ จึงมีลักษณะผสมผสานความคิดดั้งเดิมตามจารีตประเพณีกับความคิดใหม่ซึ่งเป็นอุดมการณ์ การพัฒนากระแสหลักจากภาครัฐ และในบางกรณีคนท้องถิ่นก็มีทักษะต่อต้านนโยบายการพัฒนาบางประการที่นำเสนอโดยภาครัฐ

หากพิจารณาแนวโน้มของสภาพเศรษฐกิจสังคมการเมืองและวัฒนธรรมที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ว การศึกษาวิจัยเพื่อค้นหาสถานการณ์การรับรู้เรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากเอกสารโบราณอีสานและข้อมูลชุมชน จะช่วยสร้างความเข้าใจรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของอีสาน แบบแผนการดำรงชีวิตที่กลายเป็นวิถีชีวิตชุมชน และประเพณีปฏิบัติได้ชัดเจนขึ้น และการประเมินสถานการณ์การละเมิดสิทธิชุมชนอีสาน จากกรณีศึกษา 3 พื้นที่ก็จะเป็นแนวทางชี้ปัญหาที่เกิดขึ้น เพื่อแสวงหาแนวนโยบายของรัฐต่อชุมชนท้องถิ่น โดยไม่ตัดขาดจากรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาสิทธิชุมชนท้องถิ่น จากเอกสารโบราณอีสาน และข้อมูลมุขปาฐะที่ให้ภาพและบทบัญญัติเรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่น
2. ศึกษาลักษณะปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่น กระบวนการต่อสู้เพื่อปกป้องเรียกร้อง และพัฒนาสิทธิชุมชน เพื่อประเมินสถานการณ์การละเมิดสิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน

ขอบเขตการวิจัย

ขอบเขตข้อมูล

1. รวบรวมข้อมูลบทบัญญัติสิทธิชุมชนจากเอกสารโบราณอีสานที่ปริวรรตแล้ว เช่นกฎหมายโบราณ จารึก ตำนาน วรรณกรรมประเภทต่าง ๆ และข้อมูลมุขปาฐะ เช่น คติชาวบ้านชะล้า บทสวดชัย
2. รวบรวมปัญหาสิทธิชุมชนจากพื้นที่สนามได้แก่ บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลยและบ้านข้าฝักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

ขอบเขตเวลา

ศึกษาวิจัยระหว่าง เดือนกันยายน 2542 ถึง เมษายน 2544

ระเบียบวิธีวิจัย

1. เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ มุ่งรวบรวมเอกสารโบราณอีสานที่ปริวรรตแล้ว เช่น กฎหมายโบราณ จารึก ตำนาน วรรณกรรมประเภทต่าง ๆ และข้อมูลมุขปาฐะ เช่น คติชาวบ้าน นิทานชาวบ้าน เพื่อศึกษาวิเคราะห์และสังเคราะห์สถานการณ์การรับรู้เรื่องสิทธิชุมชน ตามที่มีบทบัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษรและปรากฏในวัฒนธรรมที่ยังมีชีวิต
2. ศึกษาวิจัยภาคสนาม โดยเลือกกรณีศึกษา 3 กรณีศึกษาคือ บ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย กรณีศึกษาน้ำสวยห้วยปลาตุก อำเภอนาดวง จังหวัดเลย และกรณีศึกษา บ้านข้าฝักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น

3. ศึกษาวิเคราะห์ ศึกษาค้นคว้าเชื่อมโยงปัญหาสิทธิชุมชนท้องถิ่น กับสิทธิชุมชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่พบจากการศึกษาวิเคราะห์เอกสารโบราณอีสาน และข้อมูลชุมชนป่าละเมาะเพื่อชี้ปัญหา และแสวงหาแนวทางการวางนโยบายของรัฐต่อชุมชนท้องถิ่น โดยไม่ตัดขาดจากรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน

งานวิจัยภาคสนาม

การเข้ามาของภาครัฐสู่ภูมิภาคอีสานภายใต้วาทกรรมของการพัฒนาที่มุ่งเน้นการทำให้เป็นอุตสาหกรรมและการสร้างความทันสมัย ผ่านระบบราชการรวมศูนย์และระบบการผลิตแบบทุนนิยมได้ส่งผลอย่างลึกซึ้งต่อการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของผู้คนในภูมิภาคนี้ วาทกรรมด้านการพัฒนาที่มาจากภาครัฐไม่ได้เป็นสิ่งที่ถูกยอมรับโดยปราศจากการตั้งคำถามจากคนภาคอีสานการต่อสู้ในด้านการให้ความหมายของการพัฒนาที่แตกต่างไปจากภาครัฐหรือการผสมผสานแนวคิดจากภาครัฐกับวัฒนธรรมท้องถิ่นเพื่อตอบสนองผลประโยชน์ของชุมชนเป็นสิ่งที่ชาวบ้านในภูมิภาคนี้ได้กระทำอย่างต่อเนื่องเสมอมา ดังจะเห็นได้จากการรวมตัวจัดตั้งเป็นองค์กรชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ ของภาคอีสานเพื่อฟื้นฟูการดำรงชีพ และปกป้องสิทธิดั้งเดิมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำ ที่ดิน และป่าไม้ ที่เกิดจากการรุกรานของภาครัฐและภาคธุรกิจ (Ratana Boonmathya 1997)

เพื่อให้เข้าใจวาทกรรมของชาวบ้านภาคอีสานในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดสิทธิชุมชน คณะผู้วิจัยได้เลือก พื้นที่จังหวัดเลยและพื้นที่ จังหวัดขอนแก่น เป็นพื้นที่ทำการศึกษาวิจัย ทั้งนี้เพราะพื้นที่บริเวณนี้สามารถเป็นตัวแทนสะท้อนภาพความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเรื่องป่าและที่ดินระหว่างชาวบ้านกับภาครัฐและภาคธุรกิจในภูมิภาคอีสานได้อย่างชัดเจน รวมทั้งสะท้อนภาพความเคลื่อนไหวของภาคประชาสังคมในการต่อสู้เพื่อปกป้องสิทธิของชุมชนด้านการจัดการทรัพยากรเพื่อการดำรงเลี้ยงชีพ โดยพิจารณาได้จากกรณีศึกษา 3 กรณี

1. กรณีศึกษากองบ้านแสงภา

บ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย เป็นชุมชนดั้งเดิมมีประวัติความเป็นมายาวนานถึง 400 ปี อยู่ห่างจากชายแดนไทย – ลาว ประมาณ 8 กิโลเมตร ในเขตการปกครองของตำบลแสงภา อำเภอนาแห้วจังหวัดเลย ประชากร

ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำไร่ซิง ไร่ข้าวโพดและเลี้ยงวัวเป็นอาชีพเสริม ชุมชนแสงภา มีจารีตประเพณีและวัฒนธรรมชุมชนที่เข้มแข็ง และยังคงปฏิบัติตามจารีตประเพณี เช่น ฮีตคอง ธาตุดินแทน ประเพณีทำบุญหिनสีก้อน (ทองใส แสงสุข : 27 พ.ย. 42) มีการรวมกลุ่มเพื่ออนุรักษ์ป่า จัดสรรควบคุมดูแล แบ่งปันทรัพยากรน้ำในเขต เมืองฝ้ายและกิจกรรมตามฮีตคอง

ความเข้มแข็งของชุมชนแสงภา เห็นได้จากกรณีต่อต้านการสัมปทานป่าภู ตินสวนทราย เมื่อ พ.ศ. 2529 ชาวบ้านรวมตัวกันยื่นหนังสือต่อนายอำเภอ ผู้ว่า ราชการจังหวัดเลยและพลเอกหาญ ลีลานนท์ จนสามารถระงับการสัมปทานได้ (บัญญัติ แก้วส่อง และคณะ : 2535)

ปัจจุบันชุมชนแสงภาได้รับการพัฒนาตามนโยบายรัฐ เช่นเดียวกับชุมชน อื่นๆ แต่ชุมชนแสงภายังรักษาสืบทอดจารีตประเพณีและวัฒนธรรมไว้ได้อย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการกำหนดกฎเกณฑ์ การอยู่ร่วมกัน มีสิทธิชุมชนที่อยู่บน พื้นฐานอำนาจการตัดสินใจของชุมชน

2. กรณีศึกษาป่าดงลาน

ป่าดงลานเป็นพื้นที่ในรอยต่อของจังหวัดขอนแก่น เลย และเพชรบูรณ์ พื้นที่แห่งนี้ในปัจจุบันมีชุมชนตั้งอยู่ 30 ชุมชน ชุมชนเหล่านี้บางชุมชน เช่น บ้าน ตาดฟ้า ดงละคร่าน ตั้งมากกว่าหนึ่งร้อยปี ชุมชน เช่น บ้านขำผักหนาม ตั้งมาตั้งแต่ ปี 2500 หรือกว่า 40 ปีแล้ว ชุมชนเหล่านี้เคยเป็นแหล่งผลิตสินค้าประเภทพืชไร่ เช่น ข้าวโพด เพื่อส่งออกไปขายยังต่างประเทศ ตามนโยบายของรัฐ เดิมพื้นที่ เหล่านี้บางชุมชนได้มีการตั้งบ้านเรือนอยู่กระจัดกระจายตามพื้นที่ทำกิน แต่มาภายหลังรัฐพยายามจัดระบบโดยย้ายชาวบ้านมาอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน เพื่อความสะดวก แก่การปราบปรามคอมมิวนิสต์ และความสะดวกในการจัดระบบสาธารณสุขูปโภคและ การควบคุมดูแลความสงบเรียบร้อย

เนื่องจากพื้นที่ป่าดงลานตั้งอยู่ในเขตรอยต่อ ซึ่งสามารถเชื่อมต่อทั้งแนว เทือกเขาเพชรบูรณ์ในอดีต จึงเป็นพื้นที่เคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยมาก่อน รัฐเองจึงได้พยายามจะอพยพชาวบ้านออกจากพื้นที่ เพื่อความสะดวก ในการปราบปรามและขณะเดียวกันก็พยายามสร้างชุมชนที่จะเป็นแนวป้องกันการ เคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยด้วย ดังนั้นชุมชนในพื้นที่นี้จึงมีทั้ง กลุ่มที่เคลื่อนไหวและกลุ่มที่ต่อต้านการเคลื่อนไหว

สภาพปัญหา ในพื้นที่ป่าดงลานเริ่มเผชิญปัญหาเมื่อรัฐมีนโยบายการปลูกป่า โดยใช้พื้นที่ทำกินที่ชาวบ้านทำอยู่แล้ว ทำให้เกิดข้อพิพาทกับชาวบ้านอย่างรุนแรง ประเด็นปัญหาในพื้นที่เริ่มรุนแรงมากขึ้นเมื่อรัฐมีนโยบายในการจัดสรรที่ทำกินแก่ผู้ยากไร้ ตามโครงการจัดสรรที่ทำกินแก่ราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก) ในปี 2534 โดยนโยบายดังกล่าวนั้นต้องมีการอพยพโยกย้ายประชากรออกจากพื้นที่ป่า และนำไปจัดสรรที่ทำกินให้ในพื้นที่แห่งใหม่ ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวกระทบต่อประชาชนชาวอีสานที่ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ป่า 352 ป่า จาก 17 จังหวัด จำนวน 250,000 ครอบครัว

กรณีบ้านชำผักหนาม ในพื้นที่ป่าดงลานได้มีการโยกย้ายจากพื้นที่เดิมไปจัดตั้งในพื้นที่แห่งใหม่ เมื่อ 17 เมษายน 2534 โดยมีการอพยพออกไป 2 สาย สายแรกไปตั้งที่บ้านเทพประทาน ในบ้านฝากของบ้านผาตาม ตำบลบริบูรณ์ อำเภอสหัสขันธ์ และสายที่สอง ไปตั้งที่บ้านเทพชมพู่ ในบ้านฝากของบ้านผาสวรรค์ ซึ่งอยู่ห่างจากบ้านเก่าไปประมาณ 30 กิโลเมตร สภาพปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นทั่วไปในชุมชนพื้นที่ป่าดงลานและในพื้นที่ป่าอีสาน

การต่อสู้ ผลจากการดำเนินนโยบายของรัฐเกี่ยวกับการโยกย้ายคนออกจากพื้นที่ ทำให้ชาวอีสานที่มีพื้นที่ทำกินในเขตป่าได้ลุกขึ้นมารวมตัวกันต่อสู้ โดยได้เดินเท้าเข้าสู่กรุงเทพมหานคร ในช่วงกลางเดือนมิถุนายน 2542 และได้รับผลสำเร็จ โดยรัฐยินยอมให้ประชาชนกลับไปทำกินในพื้นที่เดิมได้

สิทธิของชุมชน ถึงแม้ว่าชุมชนจะได้กลับไปทำกินในพื้นที่เดิม แต่แนวนโยบายและการปฏิบัติของรัฐเอง ยังไม่ยินยอมรับสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ดังนั้นการศึกษาเรื่องสิทธิของชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวจึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจ เนื่องจากรัฐยังไม่สามารถจัดการสิทธิเหล่านี้ได้ การแสวงหาองค์ความรู้เกี่ยวกับสิทธิของชุมชน ทั้งสิทธิโดยธรรมชาติ สิทธิโดยจารีตและสิทธิโดยการปกครอง จึงเป็นความจำเป็นเพื่อการปรับแนวนโยบายและกฎหมายต่าง ๆ ที่จะเป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศชาติโดยรวมต่อไป

3. กรณีศึกษาห้วยปลาตุก

ห้วยปลาตุก เป็นพื้นที่เนินเขาเชื่อมต่อที่ราบในเขตอำเภอกาฬสินธุ์และอำเภอนาดูน จังหวัดเลยในช่วงปี พ.ศ. 2517 พื้นที่จังหวัดเลย เป็นเป้าหมาย

สำคัญของผู้ออกการร้ายคอมมิวนิสต์เขตภูเขาใหญ่ ในการขยายอิทธิพลสู่ตัวเมือง นับเป็นจังหวัดเดียวในประเทศไทยที่สถานการณ์ผู้ออกการร้าย คอมมิวนิสต์ในเขตอำเภอเมืองรุนแรงที่สุด ในขณะที่เดียวกันชาวบ้านจากหลายพื้นที่ได้บุกกรุกทำลายป่าทำไร่เลื่อนลอยอย่างกว้างขวาง เป็นอุปสรรคต่อการปราบปรามในปี พ.ศ. 2520 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จเยี่ยมพสกนิกร (ทสป.) จังหวัดเลย ทรงมีดำริให้ระบบงานของรัฐสร้างความมั่นคงด้วยการพัฒนาที่สมบูรณ์

ในปี พ.ศ. 2523 กองบัญชาการผสมพลเรือนตำรวจทหารที่ 21 (พตท. 21) ร่วมกับหน่วยงานของรัฐได้กำหนดบริเวณที่จะใช้ประโยชน์จัดที่ทำกิน สร้างอ่างเก็บน้ำ ปลูกสร้างสวนป่า แะพื้นที่สาธารณูปโภคต่าง ๆ คัดเลือกราษฎรเข้าอยู่อาศัยในหมู่บ้านใหม่ “บ้านชมเจริญ” ตำบลห้วยบ่อซืน อำเภอปากชมและ “บ้านน้ำสวยห้วยปลาตุก” อำเภอนาดูนว โดยคัดเลือกราษฎรเข้าอยู่อาศัยหมู่บ้านละ 200 ครอบครัว

แนวนโยบายในการพัฒนา

การพัฒนาบริเวณห้วยปลาตุก ใช้แนวนโยบายการประสานงานสร้างความเชื่อมั่นในการอยู่อาศัย เช่น มีระบบน้ำจากอ่างเก็บน้ำแบบคลองปิดเข้าสู่แปลงที่อยู่อาศัย สามารถทำการเกษตรได้ตลอดปี มีการจัดตั้งกลุ่มสหกรณ์การเกษตรและรายได้เสริม จัดตั้งสถานศึกษาระบบไฟฟ้าส่วนภูมิภาค ระบบงานต่าง ๆ ที่สร้างขึ้นโดยภาครัฐ เพื่อเอื้ออำนวยให้ราษฎรสร้างพื้นฐานความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น การส่งมอบโครงการพัฒนาเพื่อความมั่นคงบริเวณห้วยปลาตุก ให้กับจังหวัดเลยในปี พ.ศ. 2526 งานส่วนใหญ่เป็นงานด้านวัตถุและสิ่งอำนวยความสะดวก ส่วนงานด้านการส่งเสริมต่าง ๆ ที่ให้กับราษฎรในพื้นที่ ยังคงดำเนินต่อเนื่องมาถึงปัจจุบัน

พื้นที่พัฒนากรณิห้วยปลาตุก เป็นกรณีที่น่าสนใจศึกษาแนวทางการพัฒนาของรัฐต่อชุมชนท้องถิ่น ทั้งในแง่สิทธิโดยการปกครองและสิทธิโดยจารีตประเพณี ความแตกต่างในสถานการณ์สิทธิชุมชนท้องถิ่นจะเป็นประโยชน์ต่อการแสวงหาแนวนโยบายของรัฐในการพัฒนาประเทศโดยส่วนรวม

แผนการวิจัยและขั้นตอนการดำเนินงาน

กันยายน 2542 อนุมัติโครงการ

กันยายน - ธันวาคม 2542 สํารวจเอกสารและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

วิเคราะห์ ทัศนคติและสังเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารโบราณอีสาน สํารวจพื้นที่และออกแบบการเก็บข้อมูลภาคสนาม วิจัยภาคสนามครั้งที่

มกราคม - มิถุนายน 2543 วิเคราะห์ข้อมูลภาคสนาม วิจัยภาคสนามวิเคราะห์ ทัศนคติและสังเคราะห์ข้อมูล ประสานข้อมูลทั้งจากเอกสารและสนามวิจัยเพื่อประมวลองค์ความรู้เรื่องสิทธิชุมชนท้องถิ่น สถานการณ์การละเมิดสิทธิชุมชนและแนวทางในการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์

กรกฎาคม - ธันวาคม 2543 สังเคราะห์และบูรณาการงานวิจัย

มกราคม - เมษายน 2544 สรุปผลการวิจัยและเรียบเรียงรายงานการวิจัยจัดทำรายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์

ผลการวิจัยที่คาดว่าจะได้รับ

1. ข้อมูลสถานการณ์สิทธิมนุษยชน และสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสาน ทั้งที่ให้ภาพและบทบัญญัติเป็นลายลักษณ์อักษร และวัฒนธรรมที่ดำรงสืบทอดอยู่ในปัจจุบัน เป็นประโยชน์แก่บุคคลและหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องทั้งทางตรงและทางอ้อม
2. แนวทางที่เหมาะสม ในการพิทักษ์รักษา สืบทอดและพัฒนาสิทธิชุมชนท้องถิ่น อย่างเข้าใจรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิม โดยสอดคล้องกับสภาพสังคมปัจจุบัน เพื่อการพัฒนา "จิตสำนึกชุมชน" และพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืนต่อไป

การวิจัยเอกสารและทบทวนวรรณกรรม

จากการศึกษาทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยสิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสานมีเอกสารที่เกี่ยวข้องแยกเป็น 3 ประเภทคือ เอกสารเกี่ยวกับพัฒนาการชุมชนอีสาน จารัตประเพณีอีสานและเอกสารเกี่ยวกับสิทธิชุมชน ทั้งสามประเภทนี้เป็นผลงานของนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศ ศึกษาค้นคว้าในด้านโบราณคดี ประวัติศาสตร์ สังคมวิทยา มานุษยวิทยา ภาษาวรรณกรรม จารัตประเพณี ตลอดจนประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจและการบริหารจัดการชุมชน ใช้วิธีศึกษา ทัศนคติ

สังคมวัฒนธรรมอีสานในแง่มุมที่แตกต่างกัน ผลงานดังกล่าวเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการพิจารณาองค์ความรู้เกี่ยวกับชุมชนอีสาน การนำเสนอผลการทบทวนวรรณกรรมจึงแยกเป็นพัฒนาการชุมชนอีสาน การสืบทอดวัฒนธรรม จารีตประเพณีอีสานและลัทธิชุมชนอีสาน

1. พัฒนาการชุมชนอีสาน

การศึกษาอดีตอีสาน ส่วนใหญ่เป็นงานด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ งานศึกษาด้านโบราณคดี ใช้หลักฐานจากการสำรวจ ขุดค้น วิเคราะห์ตีความจากหลักฐานทางโบราณคดี เช่น เครื่องมือ เครื่องใช้ โบราณวัตถุ ภาพเขียนสี ศิลปวัตถุ และแหล่งโบราณสถานต่าง ๆ เช่น สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย ของชิน อยู่ดี (2513) เรื่องก่อนประวัติ-ศาสตร์ ของ คงเดช ประพัฒน์ทอง (2529) การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ของ นงพงา สุขวนิช (2527) อดีตอีสาน (2531) และศิลปะถ้ำในอีสาน (2532) ของกองโบราณคดี กรมศิลปากร สถานภาพองค์ความรู้ด้านโบราณคดีของประเทศไทยใน 15 ปีที่ผ่านมา ของศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร มหาวิทยาลัยศิลปากร (2538) และแอ่งอารยธรรมอีสาน ของศรีศักดิ์ วัลลิโภดม (2540) ฯลฯ ตลอดจนรายงานการสำรวจขุดค้นของนักโบราณคดีชาวตะวันตก เช่น ชาร์ล ไฮแอ้ม กอร์แมน โบหยาด และนักวิชาการไทยอีกเป็นจำนวนมาก

ส่วนงานค้นคว้าด้านประวัติศาสตร์ ใช้เอกสาร ดำเนิน พงศาวดารที่เกี่ยวข้องกับการสร้างบ้านแปลงเมือง และการปกครองส่วนท้องถิ่นหลังพุทธศตวรรษที่ 20 ได้แก่ประวัติศาสตร์อีสาน ของ เต็ม วิภาคพจนกิจ (2515) ความเป็นมาของ ไทย - ลาว ของ อุทัย เทพสิทธิ (2516) ประวัติศาสตร์ ไทย - ลาว อีสาน ของ นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรรณ (2529) ประวัติศาสตร์ลาว ของ สิลลา วีระวงศ์ (2540) ศิลปจารึกอีสาน ของ ธวัช ปุณณโกท (2530) มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ (2529) ฯลฯ

เอกสารดังกล่าวให้ความรู้เกี่ยวกับชุมชนอีสานหลายแง่มุม การทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับพัฒนาการชุมชนอีสาน จึงแยกเนื้อหาเป็น 4 ส่วนคือ ชุมชนอีสานก่อนประวัติศาสตร์ ชุมชนอีสานยุคสังคมเมือง ชุมชนอีสานกับวัฒนธรรม มอญ เขมร และชุมชนอีสานกับวัฒนธรรมไทย - ลาว

1.1 ชุมชนอีสานก่อนประวัติศาสตร์

การศึกษาเรื่องราวของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ เป็นเรื่องราวของอดีตที่ยาวนาน หลักฐานที่ใช้ในการศึกษาจึงเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้ ซากพืช ซากสัตว์ ภาพเขียนสีลูกปัดและเครื่องปั้นดินเผาที่ได้จากการสำรวจ ขุดค้นแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ นักโบราณคดีส่วนใหญ่แบ่งยุคก่อนประวัติศาสตร์ โดยใช้วิวัฒนาการด้านเทคโนโลยีเป็นหลัก แบ่งได้เป็น 4 ยุคคือ (สุด แสงวิเชียร 2517)

ยุคหินเก่า (Paleolithic) ยุคหินกลาง (Mesolithic) ยุคหินใหม่ (Neolithic) ยุคโลหะ (Metal age)

ในเขตภาคอีสาน นักโบราณคดีชาวต่างประเทศที่ทำงานในพื้นที่ตั้งแต่ปี พ.ศ.2503 และนักโบราณคดีไทยในโครงการโบราณคดีประเทศไทยภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งสำรวจขุดค้นในช่วงปี พ.ศ.2520 - 2524 ได้ลำดับสมัยก่อนประวัติศาสตร์ภาคอีสาน โดยพิจารณาจากความเจริญทางวัฒนธรรม การดำรงชีวิต การตั้งถิ่นฐาน และสภาพแวดล้อม แบ่งพัฒนาการชุมชนอีสานก่อนประวัติศาสตร์เป็น 2 สมัยคือ

1.1.1 สังคมล่าสัตว์ (Hunting and Gathering Society) ตรงกับยุคหินเก่าและหินกลาง มีสภาพความเป็นอยู่คล้ายกัน เครื่องมือเครื่องใช้มีความประณีตต่างกันเล็กน้อย พบเครื่องมือทำจากหินกรวดแม่น้ำ กะเทาะหน้าเดียวที่ริมแม่น้ำโขง อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลยและอำเภอดอนตาล จังหวัดนครพนม สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นแหล่งผลิตเครื่องมือเครื่องใช้ส่วนแหล่งที่อยู่อาศัยน่าจะอยู่บริเวณที่สูง เช่น ถ้ำ หรือเพิงผา (อดีตอีสาน : 2531 น. 12 - 13) สังคมล่าสัตว์ในภาคอีสานมีลักษณะสอดคล้องกับผลงานการศึกษาวรรณกรรมโหบินเนียนของกอร์แมน แบ่งเป็น 2 แบบคือ บริเวณที่เป็นเพิงหินจากการก่อตัวของหินปูนและบริเวณใกล้ชายฝั่ง

อายุของสังคมล่าสัตว์ในภาคอีสาน พิจารณาจากเครื่องมือหินในอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย และอำเภอดอนตาล จังหวัดนครพนม มีอายุประมาณ 12,000 - 14,000 ปี

1.1.2 สังคมกสิกรรม (Village Farming Society) ตรงกับยุคหินใหม่และยุคโลหะ ชุมชนในสังคมกสิกรรมพบเป็นจำนวนมากในภาคอีสาน มีความเป็นอยู่โดยการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์และค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้า อายุของชุมชนกสิกรรมในภาคอีสาน เริ่มขึ้นประมาณ 5,600 ปี และสิ้นสุดประมาณ 2,000 ปีมาแล้ว แหล่งโบราณคดีเก่าที่สุดในสังคมกสิกรรมคือ แหล่งโบราณคดีโนนนกทา อำเภอภูเวียง

จังหวัดขอนแก่น และแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ร่องรอยจากการขุดค้นพบหลักฐานโครงกระดูกมนุษย์ เครื่องมือเหล็ก เครื่องมือสำริด เครื่องมือหิน เครื่องประดับ ภาชนะดินเผาและกระดูกสัตว์ จากหลักฐานที่ขุดค้นพบอาจสรุปลักษณะสังคมกิจกรรมในภาคอีสานได้ดังนี้

1) การตั้งถิ่นฐาน ชุมชนอยู่ในบริเวณที่ราบขั้นบันไดขั้นต่ำใกล้แม่น้ำลำธาร มีดินเหมาะสมต่อการปลูกข้าว อุดมน้ำได้ดี จึงตั้งเป็นชุมชนถาวร จากการขุดค้นที่โนนนกทา จังหวัดขอนแก่นและบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี พบรอยหลุมเสื่อบ้านปะปนอยู่กับหลักฐานอื่น ๆ แสดงให้เห็นการพัฒนาแบบแผนที่อยู่อาศัยจากเพิงถ้ำ เป็นถิ่นฐานที่สร้างขึ้นเองและสามารถปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมกลายเป็นชุมชนถาวร มีจำนวนประชากรมากขึ้น (นางพาง สุขวนิช 2527 : 98 - 100)

2) การดำรงชีวิต ชุมชนรู้จักการเลี้ยงสัตว์ เช่น วัว หมู หมา และควาย มีการล่าสัตว์ และจับสัตว์น้ำมาเป็นอาหาร ผลการวิเคราะห์กระดูกสัตว์จากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงโดยชาร์ลส์ ไฮแอม และอำพัน กิจงาม (Higham and Kijngam : 1979) พบว่า การล่าสัตว์และจับสัตว์น้ำ จะทำกันมากระหว่าง 5,600 - 3,000 ปีมาแล้ว และหลักฐานจากภาพเขียนสีก่อนประวัติศาสตร์ในอีสาน ซึ่งพบมากที่สุดถึง 131 แห่ง บางแห่งแสดงภาพคนล้อมจับสัตว์ มีภาพสัตว์ป่า เช่น วัว ควาย ไก่ ที่ภูถ้ำมโนพริ้ว จังหวัดเลย ภาพเครื่องมือจับสัตว์ เช่น ธนูหรือหน้าไม้ ที่เขาจันทน์งาม นครราชสีมา ดูน้ําดักปลา ที่ผาแต้มโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี (ศิลปะถำ 2531 : 39 - 46)

ส่วนการปลูกข้าวในชุมชนกิจกรรมตอนต้น ประมาณ 5,600 - 3,000 ปี มีการปลูกข้าวแบบเลื่อนลอย (Swidden rice cultivation) หลักฐานเกี่ยวกับการปลูกข้าวมาจากรอยประทับของแถบข้าวในเนื้อเศษภาชนะดินเผา ซึ่งพบแทบทุกชิ้นจากแหล่งโบราณคดีบนที่ราบ ในช่วง 3,600 - 2,000 ปี การปลูกข้าวเปลี่ยนมาเป็นแบบระบบการกักเก็บน้ำ (inundation system) โดยมีเครื่องมือเหล็กช่วยในการพื้นที่มีควายเป็นเครื่องทุ่นแรง (อดีตอีสาน 2531 : 21)

บทความของ Solheim (2515) ได้ให้ผลการศึกษาจากโนนนกทาแปลความร่วมกับการขุดค้นที่ถ้ำผีแมน เสนอว่า พัฒนาการทางโลหะกรรมและการเพาะปลูกข้าวพัฒนาขึ้นโดยคนในท้องถิ่น เป็นการท้าทายความคิดเดิมที่นักโบราณคดีชาวยุโรป

เสนอไว้ว่า พัฒนาการต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์ ล้วนได้รับอิทธิพลจากดินแดนอื่น (โบราณคดีไทย ใน 15 ปี ที่ผ่านมา 2538 : 24 - 25)

3) เทคโนโลยี ได้แก่ เครื่องมือ เครื่องใช้ต่าง ๆ มีเครื่องมือขวาน หินขัด เครื่องมือ เครื่องใช้โลหะที่ทำด้วยสำริดและเหล็ก ภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ แสดงวิวัฒนาการด้านเทคโนโลยีอย่างต่อเนื่อง

การขุดค้นที่โนนนกทาได้พบหัวขวานทองแดง กำไลสำริดขวานสำริด ที่บ้านเชียงพบใบหอก หัวลูกศร กำไล สร้อยซึ่งทำจากสำริด แสดงให้เห็นว่า มนุษย์นำโลหะมาใช้และเรียนรู้ผสมโลหะเข้าด้วยกันเป็นสำริด การพบแม่พิมพ์หินทรายใช้เป็นภาชนะหลอมขวานสำริดที่โนนนกทาแสดงให้เห็นความสามารถในการผลิตและความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรแร่ทองแดงและดีบุก ส่วนแร่เหล็กนอกจากพบเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำด้วยเหล็กแล้ว ภาพเขียนสีในภาคอีสาน ส่วนใหญ่ใช้สีแดง ซึ่งสันนิษฐานว่ามาจากแร่เหล็ก (เฮมาไทต์)

การใช้ภาชนะดินเผา ซึ่งขุดค้นพบจากแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ โดยเฉพาะที่บ้านเชียงและโนนนกทา มีทั้งสีดำ สีเทาขัดมัน ลายขูดระบายสีแดง ลายเชือกทาบ และลวดลายอื่น ๆ ที่เลียนแบบสภาพแวดล้อม ตลอดจนรูปแบบภาชนะดินเผาแบบต่าง ๆ ช่วยให้เห็นแนวความคิดและเทคโนโลยีการผลิตที่พัฒนาอยู่ตลอดเวลา

หลักฐานอีกประเภทหนึ่งที่แสดงความสามารถในการผลิตของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสานคือ การทอผ้า ซึ่งขุดค้นพบแวดินเผา (เครื่องมือในการช่วยปั่นด้าย) เข็มที่ทำจากกระดูกสัตว์ หินทุบเปลือกไม้และเศษผ้าที่ปะปนกับเครื่องมือในหลุมฝังศพบริเวณบ้านเชียง สันนิษฐานว่าเป็นเศษไหม (สุด แสงวิเชียร 2527 : 114 - 115)

4) โครงสร้างสังคม (Social Structure) สภาพทางสังคมของชุมชนโบราณเริ่มมีการแบ่งแรงงานในฐานะผู้ผลิตงานแขนงต่าง ๆ เช่น การทำภาชนะดินเผาทอผ้า โลหะกรรม กสิกรรม ฯลฯ มีการกำหนดระเบียบของชุมชน พิธีกรรมและความเชื่อทางศาสนาที่ซับซ้อนมากขึ้นที่ชัดเจนที่สุดคือ พิธีกรรมในการฝังศพของชุมชน มีแบบแผนในการฝังทิศทางการฝังและสิ่งของที่ฝังร่วมกับศพ ซึ่งแต่ละหลุมมีสิ่งของเครื่องใช้และอาหารจำนวนแตกต่างกัน - อาจแสดงให้เห็นถึงการแบ่งระบบชนชั้นเกิดขึ้นแล้ว

การดำรงชีพขึ้นอยู่กับการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ โลหะกรรมและการค้าขายแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างชุมชน ชุมชนอีสานมีผลิตผลสำคัญ ได้แก่ เกลือสินเธาว์ส่วนของที่นำมาจากชุมชนอื่นพบว่ามีแร่บางอย่าง ถูกปิดหินและแก้ว ถูกปิดหอยมือเสือ แสดงให้เห็นการติดต่อกับกลุ่มชนอื่น ๆ เพื่อแลกเปลี่ยนสินค้า

1.2 ชุมชนอีสานยุคสังคมเมือง

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานมีภูมิประเทศภายในลักษณะคล้ายแอ่งกระทะใหญ่ 2 แอ่งคือ แอ่งสกลนครและแอ่งโคราชแอ่งสกลนคร อยู่ตอนเหนือในเขตจังหวัดเลย อุดรธานี หนองคาย สกลนครและนครพนม มีลำน้ำโขงเป็นเขตทางตอนเหนือและทางตะวันออกของแอ่งมีเทือกเขาภูพานอยู่ทางตอนใต้และตะวันตก ลำน้ำสำคัญ ๆ ได้แก่ ลำน้ำโง ลำน้ำสงคราม ลำน้ำก่ำลำน้ำพุง เป็นต้น ส่วนใหญ่ไหลจากเทือกเขาภูพานไปออกแม่น้ำโขง

แอ่งสกลนคร เป็นบริเวณที่มีพัฒนาการชุมชนมนุษย์ในระยะที่เกิดเป็นสังคมหมู่บ้านเก่าแก่ที่สุด จากการขุดค้นทางโบราณคดีที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งอยู่บริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนบน แสดงพัฒนาการชุมชนหมู่บ้านที่สามารถหลอมโลหะสำริดเป็นเครื่องมือ เครื่องใช้และเครื่องประดับ กำหนดอายุประมาณ 5,600 ปีมาแล้ว (แม้จะมีข้อถกเถียงเรื่องอายุสมัยว่าเก่าแก่ที่สุดในโลกหรือไม่ก็ตาม)

จากการสำรวจชุมชนโบราณในแอ่งสกลนครและแอ่งโคราช ของ ศรัศกดิ์ วัลลิโกดม และคณะ (2540) พบว่าชุมชนที่มีรูปแบบวัฒนธรรมบ้านเชียงกระจายอยู่ตามบริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนบน ตั้งแต่เขตอำเภอเมือง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานีไปถึงจังหวัดสกลนคร ส่วนบริเวณใกล้แม่น้ำโขง ไม่พบชุมชนก่อนประวัติศาสตร์

แอ่งโคราช มีลักษณะเป็นแอ่งกระทะ มีบริเวณที่สูงเป็นขอบอยู่โดยรอบแล้วลาดสู่ที่ลุ่มต่ำน้ำท่วมถึงในบริเวณตอนกลาง ลำน้ำสำคัญคือ ลำน้ำมูล และลำน้ำชี ซึ่งไปบรรจบกันและไหลลงสู่แม่น้ำโขงที่จังหวัดอุบลราชธานี

ชุมชนโบราณในเขตแอ่งโคราช ปรากฏอยู่หนาแน่นทั้งชุมชนที่ตั้งอยู่บนเนินดิน มีคูน้ำคันดินล้อมรอบหลายลักษณะ มีการสร้างอ่างเก็บน้ำ คันกั้นน้ำและถนนเชื่อมระหว่างชุมชน กลุ่มชนจะอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบนในเขตจังหวัดนครราชสีมา ชัยภูมิและบุรีรัมย์ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มตอนล่างแม่น้ำมูลแม่น้ำชี

Gordon Childe (1952) นักโบราณคดีชาวอังกฤษอธิบายขั้นตอนสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมของมนุษย์ว่ามี 3 ขั้นตอนคือ

การเปลี่ยนแปลงจากยุคหินเก่าสู่ยุคหินใหม่(Neolithic revolution)

การพัฒนาเข้าสู่สังคมเมือง (urban revolution)

การปฏิวัติทางอุตสาหกรรม

การเปลี่ยนแปลงจากยุคหินเก่าสู่ยุคหินใหม่ คือการเปลี่ยนแปลงจากเศรษฐกิจแบบการแสวงหาอาหารตามธรรมชาติ ซึ่งควบคุมปริมาณการผลิตไม่ได้มาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบการผลิตอาหารขึ้นเอง ได้แก่ การเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ มีการสะสมอาหาร มีบุคคลทำหน้าที่พิเศษ เช่น ช่างฝีมือ พระ หมอผี การทำงานเฉพาะอย่างดังกล่าวก่อเกิดพัฒนาการเครื่องมือ เช่น หิน กระดูก ไม้ ภาชนะดินเผา การค้นพบโลหะ เช่น ทองแดง ตะกั่วเหล็ก ทำให้เกิดยุคโลหะ

การเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมเมืองจะเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ แยกเป็นสังคมที่อยู่บนที่สูง (high land) และสังคมที่อยู่ในที่ราบลุ่ม (low land) ทั้งสองแบบนี้ต่างก็ปลูกข้าวเป็นหลัก หลักฐานทางโบราณคดีจากการขุดค้นที่บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี และโนนนกทา จังหวัดขอนแก่น เป็นแหล่งสำคัญที่ชี้ให้เห็นพัฒนาการของการปลูกข้าว เปลือกข้าวที่ผสมอยู่ในเครื่องปั้นดินเผา อายุราว 5,000 ปีที่โนนนกทา เป็นข้าวที่อยู่ระหว่างการเป็นข้าวป่า (wild rice) กับข้าวที่ขึ้นตามหนองน้ำ (weed rice) จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นข้าวปลูก (cultivated farm) อย่างแท้จริง (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม 2540 : 80 - 85) และเป็นการปลูกหรือหว่านข้าวลงในที่ลุ่มน้ำท่วมถึงเรียกว่า ฟลัด ไรซ์ (Flooded rice)

Higham และอำพัน กิจงาม (2523) ได้เสนอข้อคิดเรื่องความสัมพันธ์ของการปลูกข้าวกับพัฒนาการรัฐว่า สังคมมนุษย์ในแอ่งสกลนครเพาะปลูกข้าว ระบบทดน้ำและแพร่-หลายไปสู่แอ่งโคราช แล้วจึงเกิดพัฒนาการรัฐ แต่ ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม (2540) เห็นว่าแอ่งโคราชมีปรากฏการณ์ด้านวัฒนธรรม ซึ่งแอ่งสกลนครไม่มี นั่นคือร่องรอยชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบกระจายอยู่ตามที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี อันเป็นลักษณะหนึ่งของการเป็นสังคมเมือง

แหล่งเมืองโบราณในภาคอีสานมีอยู่อย่างหนาแน่นมากกว่า 200 เมือง มีรูปร่างลักษณะผังเมืองต่าง ๆ กัน ทั้งรูปวงกลม วงรี สี่เหลี่ยมผืนผ้าและรูปร่างไม่สม่ำเสมอในระยะเวลาพุทธศตวรรษที่ 5 ชุมชนโบราณบริเวณภาคอีสานพัฒนาดินเอง

โดยเฉพาะลุ่มน้ำมูลพบแหล่งเมืองขนาดใหญ่ เช่น บ้านตาเนาะ จังหวัดร้อยเอ็ด อาจเป็นบริเวณเส้นทางการค้าที่สำคัญระหว่างจีนและอินเดีย (Higham and Kijngam : 1979) สาเหตุสำคัญน่าจะมาจากการเป็นแหล่งเกลือขนาดใหญ่ซึ่งเป็นของมีค่าใช้ในการปรุงอาหารและเก็บถนอมอาหาร จึงมีกลุ่มชนมาอาศัยเพราะต้องการเกลือไว้ใช้และนำมาเป็นสินค้า (อดีตอีสาน 2531 : 34)

การเกิดชุมชนที่มีคูน้ำล้อมรอบ เป็นการปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของท้องถิ่น ซึ่งเกิดขึ้นในแอ่งโคราชโดยเฉพาะที่ราบลุ่ม แม่น้ำมูล - ที่ฤดูแล้งน้ำขาดแคลนจึงต้องขุดคูน้ำรอบเนินดิน ทั้งยังเป็นการสร้างแหล่งอาหารเพิ่มขึ้นและแสดงความร่วมมือพึ่งพากันของชุมชนและมีความสัมพันธ์กับการถลุงเหล็กซึ่งมีมาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ เช่น ชุมชนโบราณบ้านดงพลอง จังหวัดบุรีรัมย์ บ้านยะวีก บ้านเมืองฝางในบริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ พบคูน้ำคันดินและเศษชิ้นแร่ที่ถลุงแล้ว อยู่ได้ชั้นดินที่พบโบราณวัตถุสมัยประวัติศาสตร์ (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม : 2540) หลักฐานทางโบราณคดีเหล่านี้แสดงให้เห็นความเข้มแข็งมีอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจและวัฒนธรรมมั่นคงพอสมควรก่อนรับวัฒนธรรมจากจีนและอินเดีย ในลักษณะของการเลือกสรรและประยุกต์ใช้

1.3 ชุมชนอีสานกับวัฒนธรรมมอญและเขมร

ราวพุทธศตวรรษที่ 13 กลุ่มชนที่ใช้ภาษามอญหรือกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีได้เข้ามาเจริญรุ่งเรือง ในบริเวณภาคเหนือตอนล่างแถบเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์และเข้าสู่บริเวณที่ราบสูงโคราช ราวพุทธศตวรรษที่ 14 บริเวณที่พบร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีในอีสานแบ่งเป็น 2 เขตคือ บริเวณตอนกลางของลุ่มน้ำมูล เขตจังหวัดบุรีรัมย์และนครราชสีมาพบ หลักฐานสำคัญ เช่น จารึกภาษามอญปนเขมร ที่อำเภอบักธงไชย จังหวัดนครราชสีมา พระพุทธรูปหินทรายที่โบราณสถาน เมืองฝ้าย อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ และในบริเวณลุ่มน้ำชี ได้แก่ เขตจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่น อุรธานี กาฬสินธุ์ มหาสารคาม ร้อยเอ็ดและยโสธร พบร่องรอยวัฒนธรรมทวารวดีที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ในบริเวณลุ่มน้ำชี ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 16 นับเป็นเขตปลอดจากวัฒนธรรมเขมร (อดีตอีสาน 2531 : 34 - 35)

อิทธิพลของวัฒนธรรมจากกลุ่มชนภายนอกอีกกลุ่มหนึ่งคือ วัฒนธรรมของกลุ่มชนเขมร นักประวัติศาสตร์เชื่อว่า ราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 16 ดินแดนอีสาน

เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเจนละอันมี “อีสานปุระ” เป็นเมืองหลวง ร่องรอยโบราณสถานของศาสนาฮินดูพบในบริเวณลุ่มน้ำโขงและลุ่มน้ำมูลในเขตจังหวัดอุบลราชธานี นครพนม ยโสธร ร้อยเอ็ด ศรีสะเกษ และ สุรินทร์ ส่วนในเขตจังหวัดนครพนม อุดรธานี หนองคาย และ เวียงจันทน์ ประเทศลาว ก็พบร่องรอยวัฒนธรรมเจนละเช่นกัน การขยายอิทธิพลของกลุ่มชนเขมรโบราณเชื่อว่าเกิดขึ้นมากในสมัยเจ้าชายจิตรเสน ซึ่งต่อมาขึ้นเป็นพระเจ้ามเหศวรมัน กษัตริย์แห่งอาณาจักรเจนละ (ศรีศกดิ์ วัลลิโกดม 2540 : 134 – 135)

หลักฐานสำคัญที่พบในบริเวณลุ่มน้ำมูล คือ ศิลากาจิกรในปราสาทต่าง ๆ เช่น จารึกของพระเจ้าอินทรวรมัน ที่บ้านบึงแค อำเภอมหาชนะชัย จังหวัดยโสธร จารึกพระเจ้าสุริยวรมันที่ 1 ที่วัดสุปัฏนาราม จังหวัดอุบลราชธานี ประติมากรรมรูปเทวดา 4 กร ที่มหาสารคาม (พิริยะ ไกรฤกษ์ 2523) และที่สำคัญคือ ปราสาทหินพนมรุ้ง อำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งเป็นศาสนสถานสำคัญของเขมรทางตอนเหนือของเทือกเขาพนมดงรัก

ช่วงเวลาที่มีการเปลี่ยนแปลงสำคัญในบริเวณดินแดนในภาคอีสานอยู่ราวพุทธศตวรรษที่ 13 – 14 กลุ่มชนในสังคมเมืองได้พัฒนาสู่สังคมรัฐ (city state) จำนวนเมืองอิสระลดลงเกิดเป็นรัฐขนาดใหญ่ขึ้น หลักฐานจารึกต่าง ๆ เช่น จารึกที่เกาะแกร์ ในประเทศเขมร กล่าวถึง “มุลเทศะ” เชื่อกันว่าเป็นดินแดนแถบลุ่มน้ำมูล จารึกออกแก้ว กล่าวถึง “กิมปุระ” ซึ่งเชื่อว่าเป็นเมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา เป็นภาษาสันสกฤตใช้ตัวอักษรเขมร ระบุชื่อกษัตริย์ของอาณาจักรศรีจนาศะ ซึ่งไม่ตรงกับรายชื่อกษัตริย์ที่ปกครองอาณาจักรเขมรโบราณ จดหมายเหตุจีน สมัยพุทธศตวรรษที่ 12, 13 ก็กล่าวถึงแคว้น “สังเกา” และ “จูเจียง” ซึ่งเป็นรัฐที่ถูกรวมเข้ากับอาณาจักรเจนละ เชื่อว่าอยู่ตอนเหนือของภาคอีสานและตอนกลางลุ่มน้ำมูล และกล่าวถึง “เวลดัน” ว่าเป็นรัฐตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าระหว่างจีนกับอินเดีย หลักฐานต่าง ๆ เหล่านี้แสดงให้เห็นความเจริญและการขยายตัวของเมืองต่าง ๆ ในดินแดนแถบนี้

นิติ แสงวันต์ (2523) ศึกษาวิเคราะห์ตำนานและนิทานพื้นบ้านอีสาน ได้ข้อสรุปว่า ช่วงพุทธศตวรรษที่ 10 – 15 ดินแดนอีสานมีอาณาจักรหลายแห่ง เช่น ศรีโคตรบูรสาเกตุ ฯลฯ เมืองสาเกตุหรือเมืองสิบเอ็ดประตู ได้แก่ บริเวณจังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ มีพลเมืองมาก เจริญคู่กับเมืองสาเกต (สกลนคร) มีเมืองขึ้น 11 เมือง เป็นเมืองหน้าด่านรายล้อมเมืองสาเกตุ ได้แก่ เมืองฟ้าแดด เมืองเชียงเหียน

เมืองสีแก้ว เมืองเปือย เมืองทองเมืองหงษ์ เมืองคอง เมืองเชียงขวาง เมืองเชียงดี เมืองบัวและเมืองไผ่ เรื่องราวในตำนานและนิทานพื้นบ้านจึงเป็นอีกหลักฐานหนึ่งที่แสดงจำนวนและขนาดของเมืองในภาคอีสาน

ในช่วงนี้กระแสวัฒนธรรมเขมรเข้ามาอย่างมากทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม สภาพความเป็นอยู่และการดำรงชีวิตของชุมชนโบราณในท้องถิ่น เห็นได้จากเทคนิคการก่อสร้างผังเมือง ถนน การชลประทาน ฯลฯ และในราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15 ดินแดนอีสานโดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำมูลถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมร เชื่อกันว่าเมืองพิมายถูกสร้างขึ้นเป็นศูนย์กลางอาณาจักรเขมรในดินแดนแถบนี้ เพื่อควบคุมพื้นที่ในการเพาะปลูกข้าวและผลิตเกลือ เมื่อถึงสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ดินแดนอีสานสัมพันธ์กับอาณาจักรเขมรมากยิ่งกว่ายุคสมัยใด ๆ พบร่องรอยโบราณสถานต่าง ๆ เกือบทั้งภาคอีสาน ยกเว้นบริเวณเขตจังหวัดขอนแก่น อุตรดิตถ์และกาฬสินธุ์ หลังสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 อิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมเขมรก็เสื่อมโทรมลง เนื่องจากการแพร่หลายของพุทธศาสนาเถรวาทลังกาวงศ์ ซึ่งผ่านมาจากภาคเหนือของประเทศไทยและการก่อตัวของอาณาจักรล้านช้างในลุ่มแม่น้ำโขง ดินแดนอีสานถูกทิ้งร้างไปเหลือเพียงชุมชนเล็ก ๆ กระจุกกระจายและยังไม่อาจอธิบายสาเหตุที่แน่นอนได้

หลังพุทธศตวรรษที่ 18 – 19 เริ่มก่อตั้งอาณาจักรสุโขทัย ศิลาจารึกหลักที่ 1 ของสุโขทัยระบุชื่ออาณาจักรอื่น ๆ โดยละเอียด แต่ไม่ได้กล่าวถึงเมืองในอีสานแม้แต่เมืองพิมาย และเมืองร้อยเอ็ด และในระยะเวลาเดียวกันแถบลุ่มแม่น้ำโขงทั้ง 2 ฝ่าย ก็เกิดอาณาจักรแห่งใหม่คือ อาณาจักรล้านช้างของเจ้าฟ้ารุ่ง ดินแดนภาคอีสานแถบลุ่มน้ำโขงถูกรวมเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง เห็นได้จากจารึกวัดแดนเมืองจังหวัดหนองคาย กล่าวถึงพระโพธิสารราชภักษัตริย์ล้านช้าง (พ.ศ.2078) จารึกด้วยอักษรไทยน้อย ซึ่งเชื่อกันว่าได้รับแบบอย่างจากตัวอักษรสมัยพระเจ้าลิไทยแห่งสุโขทัย การถ่ายทอดตัวอักษรอาจเผยแพร่ทางตรงจากสุโขทัยสู่ล้านช้างและอีสานหรือโดยอ้อม คืออาณาจักรล้านช้างรับทอดจากล้านนา(ธวัช ปุณโณทก : 2522) ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของสุโขทัยและอยุธยา ดินแดนอีสานทางตอนเหนือของลุ่มแม่น้ำโขงเป็นส่วนหนึ่งของล้านช้าง ส่วนทางใต้เป็นเขตปกครองของเขมร

1.4 ชุมชนอีสานกับวัฒนธรรมไทย – ลาว

ชุมชนในดินแดนอีสานมีความเจริญมาตามลำดับ จากชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ สมัยสังคมล่าสัตว์สู่สังคมกสิกรรมและสังคมเมือง จนกระทั่งเป็นดินแดนในปกครองของอาณาจักรอื่น เมืองนับร้อยซึ่งกระจายอยู่ทั่วบริเวณดินแดนแถบนี้เริ่มถูกทิ้งร้าง จนกระทั่งถึงราวพุทธศตวรรษที่ 23 ได้ปรากฏกระแสอพยพของกลุ่มชนต่าง ๆ มาตั้งถิ่นฐานในเขตอีสานเช่น การอพยพของพวกส่วยในเขตอัตตะปือแสนแป ไกล่เมืองจำปาศักดิ์ เข้ามาอยู่ในเขตจังหวัดศรีสะเกษ การอพยพของชาวลาวฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงทวีจำนวนมากขึ้นในสมัยธนบุรีจนถึงราวสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์

กลุ่มวัฒนธรรมไทย – ลาว ปรากฏชัดเจนในราวพุทธศตวรรษที่ 19 บริเวณลุ่มแม่น้ำโขงตอนเหนือ และลุ่มแม่น้ำอุ (เมืองแก่น และเมืองเชียงตุง เชียงทอง) ในสมัยเดียวกับสุโขทัย เพราะนอกจากตำนานที่เล่าสืบต่อกันมาแล้วก็มีศิลาจารึกหลักที่ 1 ของกรุงสุโขทัยที่กล่าวถึงชุมชนลุ่มน้ำโขงและในสมัยพระเจ้าลิไทก็กล่าวถึงอาณาจักรล้านช้าง ซึ่งขยายอาณาเขตครอบคลุมภาคอีสานบริเวณที่ราบสูงโคราช (ธวัช ปุณโณทก 2530 : 35 – 36)

กลุ่มวัฒนธรรมไทย – ลาว เคลื่อนย้ายผู้คนเข้ามาในดินแดนแอ่งสกลนครในสมัยเริ่มต้นของอาณาจักรล้านช้าง เป็นปัจจัยสำคัญให้วัฒนธรรมไทย – ลาว เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมขอมสมัยพระนครได้อย่างง่ายดาย อาจสันนิษฐานได้ว่าวัฒนธรรมชุมชนในแอ่งสกลนครคงไม่ได้รวมเป็นนครรัฐที่มั่นคง เมื่อชุมชนกลุ่มไทย – ลาวเข้ามาอยู่ร่วมในพื้นที่ จึงก่อตัวเป็นสังคมเมืองสืบทอดวัฒนธรรมไทย – ลาวต่อมา ชุมชนดังกล่าวมีขอบเขตตั้งแต่จังหวัดเลย (เมืองหล่ม เมืองเลย ปากเหือง เชียงคาน ด้านซ้าย) จังหวัดหนองคาย (เมืองเวียงคุก เมืองปากห้วยหลวง) จังหวัดอุดรธานี หนองบัวลำภู สกลนครและนครพนม (เมืองโคตรบอง) พงศาวดารก็มักกล่าวถึงหัวเมืองริมฝั่งแม่น้ำโขงมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ส่วนพงศาวดารไทยกล่าวถึงเฉพาะหัวเมืองสำคัญของล้านช้างเท่านั้น ไม่กล่าวถึงหัวเมืองในบริเวณแอ่งโคราชอาจเป็นไปได้ว่า บริเวณแอ่งโคราชยังคงเป็นชุมชนบรรพกาลแบบหัวน้ำเผ่าพันธุ์กระจัดกระจายอยู่โดยไม่ได้เกี่ยวข้องกับอยุธยาหรือล้านช้าง

ประมาณปี พ.ศ.2241 ประเทศลาวแยกเป็น 3 อาณาจักรคือ อาณาจักรล้านช้าง หลวงพระบาง อาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์และอาณาจักรนครจำปาศักดิ์

ในช่วงเวลานี้กลุ่มวัฒนธรรมไทย – ลาว ได้อพยพสู่บริเวณแอ่งโคราช ได้แก่ กลุ่ม พระวอ พระตา ที่แตกแยกจากเวียงจันทน์มาตั้งแต่ที่อุบลราชธานีและยโสธร กลุ่ม ผ้าขาวสมมาตร จากเมืองผ้าขาวมาตั้งอยู่ที่กาฬสินธุ์ และกลุ่มเจ้าแก้วจากนคร จำปาศักดิ์ ขยายชุมชนเมืองทุ่งเข้าสู่เมืองร้อยเอ็ด

ในระยะต่อมากลุ่มพระวอพระตาได้ขอเข้าเป็นข้าขอบขัณฑสีมากับพระเจ้า แผ่นดิน อุดรฯ และในปี พ.ศ.2322 ราชอาณาจักรลาวทั้ง 3 ก็ต้องเสียเอกราชให้แก่ ไทย เพราะไม่สามารถตั้งปรองดองกัน ไทยได้ปกครองลาวด้วยวิธีการเมืองแบบโบราณ คือให้มีพระเจ้าแผ่นดินอยู่ตามเดิม ต่อมาปี พ.ศ.2370 – 2371 เจ้าอนุวงศ์แห่ง ราชอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ได้ก่อกบฏ แต่ไม่สำเร็จ ไทยได้ทำลายเวียงจันทน์ และ ไม่ให้มีเจ้าปกครองอีกประมาณปี พ.ศ.2430 ไทยปราบศึกฮ่อสำเร็จและจัดการแบ่ง แยกเขตการปกครองลาวเป็น 4 ภาคในปี พ.ศ.2433 เพราะเกรงอังกฤษและฝรั่งเศส เข้าแทรกแซง โดยแยกเป็นหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก

หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ

หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ

หัวเมืองลาวฝ่ายกลาง

(สิลา วีระวงส์ 2540 : 142 – 188)

หัวเมืองลาวดังกล่าว ทั้งที่อยู่ฝั่งขวาแม่น้ำโขง ตลอดถึงเมือง นครราชสีมาและที่อยู่ทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง รวมทั้งแขวง 12 จุไทและแขวง 12 พันนา ไทยเรียกว่า “หัวเมืองลาวชั้นนอก” คนลาวที่อยู่ในแผ่นดินนี้เรียกว่า “ลาวนอก” ส่วน “หัวเมืองลาวชั้นใน” และ “ลาวใน” นั้น กำหนดเอาคนลาว 2 กลุ่มคือ

กลุ่มที่ 1. คนลาวที่ถูกกวาดต้อนไปตั้งแต่ พ.ศ.2321 – 2322 ครั้งไทยตีได้ เมืองเวียงจันทน์ และ พ.ศ.2372 สมัยพระเจ้าอนุวงศ์ ส่วนใหญ่ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ ลพบุรี สระบุรี ปราจีนบุรี เพชรบุรี สุพรรณบุรี นครชัยศรี ราชบุรีและพนัสนิคม

กลุ่มที่ 2. คนลาวที่อพยพจากนครพนมประมาณ 2,000 คนเศษ ติดตาม อุปราชนครพนมไปขึ้นส่วยต่อไทย ในสมัยพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และตั้งถิ่นฐานอยู่ ที่สมุทรปราการเรียกว่า “ลาวอาสา” (สิลา วีระวงส์ 2540 : 216 – 231)

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภัยคุกคาม จากมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะฝรั่งเศสและอังกฤษแสวงหาอาณานิคมและเข้า

ครอบครองอินโดจีน จึงทรงเห็นความสำคัญในการจัดการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ โดยเฉพาะอีสานซึ่งมีดินแดนติดต่อกับดินแดนในอารักขาของฝรั่งเศส จึงโปรดให้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นมณฑลเทศาภิบาลตั้งแต่ พ.ศ. 2434 เป็นต้นมา

2. จารีตประเพณีอีสาน

วัฒนธรรมของกลุ่มชนในดินแดนอีสานมีพัฒนาการมาเป็นระยะเวลานาน ตั้งหลักแหล่งชุมชนทั้งในแอ่งสกลนครและแอ่งโคราชมีลักษณะเหมือนกันคือ อยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มใกล้กับแหล่งน้ำ เช่น ลำน้ำหรือหนองบึง แสดงให้เห็นว่ามีพื้นฐานในการเพาะปลูกข้าวเหมือนกัน

ลักษณะเด่นของวัฒนธรรมบ้านเชียง คือประเพณีการฝังศพครั้งแรก (Primary burial) และประเพณีการฝังหม้อเขียนสีที่มีลวดลายก้นขดและเรขาคณิต ส่วนวัฒนธรรมในแอ่งโคราชนั้น ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม (2540) เห็นว่า มีความเจริญทางวัฒนธรรมมาพร้อม ๆ กับแอ่งสกลนคร รูปแบบวัฒนธรรมมีความแตกต่างกัน เห็นได้จากรูปแบบเครื่องปั้นดินเผาและประเพณีการฝังศพ ซึ่งเน้นการฝังศพครั้งที่สอง (Secondary burial) คือนำกระดูกคนตายภายหลังการปลงศพครั้งแรกมาบรรจุไว้ในหม้อขนาดใหญ่มีฝาปิด ฝังเป็นกลุ่มรวมกันตามเนินดินในเขตที่ตั้งชุมชน ปรากฏทั่วไปในบริเวณแอ่งโคราช และแถบลุ่มน้ำป่าสัก การฝังศพครั้งที่สองนี้ ต่อเนื่องมาจนถึงสมัยที่มีการปักเสมาหินและมีการขุดคูน้ำสร้างคันดินล้อมรอบชุมชน ก่อนเข้าสู่ยุคการเป็นบ้านเมืองและรับอารยธรรมอินเดีย ตลอดจนวัฒนธรรมอื่น ๆ จากภายนอก

รูปแบบเครื่องปั้นดินเผานิตต่าง ๆ ที่พบตามชั้นดินทุกระดับชั้นที่มีการขุดค้นแสดงพัฒนาการทางเทคโนโลยี เริ่มจากการปั้นหรือตีอย่างหยาบ ๆ มาจนถึงการใช้แป้นหมุนช้าและหมุนเร็ว มีลวดลาย ตลอดจนการเขียนสีที่แสดงเอกลักษณ์และความคล้ายคลึงกับบริเวณอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์กัน การขยายตัวของชุมชนโบราณในดินแดนอีสาน ได้สืบเนื่องจากยุคบรรพกาลจนถึงยุคต้นประวัติศาสตร์ ทำให้เกิดนครรัฐที่รับวัฒนธรรมอินเดีย เช่น ศาสนาพุทธนิกายมหายานและอักษรอินเดียได้ ซึ่งมีหลักฐานการบันทึกเรื่องราวเป็นลายลักษณ์อักษร

งานค้นคว้าเกี่ยวกับจารีตประเพณีอีสาน เป็นการศึกษาเกี่ยวกับศิลปจารึก เอกสารโบราณประเภทใบลาน และการรวบรวมเรื่องราวมุขปาฐะมาวิเคราะห์ให้ ภาพรวมของจารีต-ประเพณีอีสาน แยกอธิบายได้ดังนี้

2.1 งานค้นคว้าด้านศิลปจารึกอีสาน

การรวบรวมศิลปจารึกภาคอีสานอย่างเป็นทางการครั้งแรก เป็นความร่วมมือของฝ่ายปกครองท้องถิ่น ผ่านเสนาบติกระทรวงมหาดไทย (สมเด็จพระยาดำรง-ราชานุภาพ) กับเจ้าเมืองหรือข้าหลวงเทศาภิบาล จังหวัดต่าง ๆ จัดทำสำเนาจารึกและรายละเอียดอื่น ๆ พิมพ์รวมอยู่ใน "ประชุมศิลปจารึกภาคที่ 1" (พ.ศ.2467) พบศิลปจารึกไทยลาว 27 หลัก ศิลปจารึกสมัยขอมก่อนพระนครและสมัย ขอมพระนคร รวม 17 หลัก

ศิลปจารึกอีสานสมัยขอมพระนครและสมัยขอมก่อนพระนครนั้น ศาสตราจารย์ฉ่ำ ทองคำวรรณ และศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ อ่านและอธิบายศัพท์ พิมพ์เผยแพร่ในประชุมศิลปจารึกภาคที่ 3 และภาคที่ 4 ส่วนศิลปจารึกไทย - ลาว นักวิชาการของกรมศิลปากร เช่น ประสาร บุญประคอง เติม มีเต็ม และบุญนาท สะแกนอก ได้ศึกษาไว้เป็นบางส่วน

"ศิลปจารึกอีสานสมัยไทย - ลาว" เป็นหลักฐานการสืบทอด วัฒนธรรมการเขียนหนังสือที่แตกต่างจากศิลปจารึกสุโขทัย ได้รับการรวบรวมศึกษา อย่างเป็นระบบ โดย ธวัช ปุณโณทก (2530) กำหนดขอบเขตเฉพาะภาคอีสานของ ไทยพบศิลปจารึกในแ่งสกลนคร 63หลักอยู่ในจังหวัดหนองคายมากที่สุด โดยเฉพาะ ในเขตอำเภอโพนพิสัย รองลงมาคือ อุดรธานี นครพนม สกลนคร และเลย ส่วนใน แ่งโคราชพบเฉพาะศิลปจารึกที่สร้างสมัยอิทธิพล กรุงเทพฯ ทั้งสิ้น ข้อค้นพบที่สำคัญ คือ ศิลปจารึกอีสานเริ่มขึ้นก่อนสมัยไทย - ลาว ประมาณ 1,000 ปี คือช่วงพุทธ- ศตวรรษที่ 12 เขียนด้วยอักษรอินเดียได้รุ่นแรก (ปัลลวะ) ใช้ภาษาสันสกฤตเป็นพื้น เรื่องราวเกี่ยวเนื่องด้วยพุทธศาสนาร่วมสมัยกับเสมาหินอีสาน พุทธศตวรรษที่ 16 - 18 ศิลปจารึกใช้อักษรขอมสมัยพระนคร ใช้ภาษาขอมปนสันสกฤต บันทึกเรื่องราวของ พระมหากษัตริย์ที่กระทำกิจกรรมต่อเทวดานาง ชนที่ไม่พบศิลปจารึกคือ พุทธศตวรรษ ที่ 19 - 20 ส่วนศิลปจารึกสมัยไทย - ลาว พบในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21 - 22 ใช้ ภาษาท้องถิ่นโบราณอีสาน รูปแบบตัวอักษรเป็นอักษรธรรมและอักษรไทยน้อย

เนื้อหาบันทึกเรื่องราวพุทธศาสนาเถรวาท และกิจกรรมของพระมหากษัตริย์ ท้าวเพี้ย และพระเถระ แสดงให้เห็นการเคลื่อนย้ายของกลุ่มชนวัฒนธรรมไทย – ลาว เข้าสู่แอ่ง สกลนคร ในพุทธศตวรรษที่ 19 – 20

งานวิทยานิพนธ์ศิลปศาสตร มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร ที่เกี่ยวกับศิลาจารึกสมัยไทย – ลาว ได้แก่ **อักษรไทยน้อย : การศึกษาทางด้าน อักษรวิทยา** ของ ธวัช ปุณโณทก (2523) และ **อักษรธรรมอีสาน** ของ เพ็ญพักตร์ ลิ้มสัมพันธ์ (2526) ซึ่งจำกัดขอบเขตเฉพาะวิวัฒนาการรูปแบบตัวอักษรเท่านั้น

นอกจากนี้ยังมีงานวิจัยเกี่ยวกับจารึกจังหวัดเลย (2530) ที่ได้ศึกษา ศิลาจารึกและจารึกฐานพระพุทธรูปต่าง ๆ ในเขตจังหวัดเลย ผลการศึกษามีการค้นพบศิลาจารึกหลักใหม่ที่สำคัญต่อประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจังหวัดเลย คือศิลาจารึกวัด ห้วยห้าว (ห่าว) ที่เป็นอักษรฝักขาม แสดงให้เห็นความสัมพันธ์กับอาณาจักรล้านนา และอาณาจักรล้านช้างที่ส่งทอดวัฒนธรรมสู่บริเวณจังหวัดเลย ยุค พ.ศ.2090 – พ.ศ. 2150 เพราะจารึกได้กล่าวถึงกษัตริย์ที่พระนามว่า พระโพธิสาลราชและพระโพธิ - วรวงษาราช ได้สร้างวัดและบูรณะปฏิสังขรณ์ตามลำดับ ต่อมาได้จัดพิมพ์ร่วมกับหนังสือวรรณกรรมจังหวัดเลย ของ ดนุพล ไชยสินธุ์ (2535)

2.2 งานค้นคว้าด้านเอกสารโบราณประเภทใบลานและมุขปาฐะ

การบันทึกเรื่องราวของชุมชน ความคิด ขนบธรรมเนียมประเพณีและ วิถีปฏิบัติของชุมชนอีสาน นอกจากศิลาจารึกแล้ว มีการจารหรือจารึกอักษรลงบน ใบลาน แล้วมัดรวมใบลานเข้าด้วยกัน กรณีใบลานมีขนาดสั้น ผู้รวมแล้วเรียกว่า หนังสือก้อม ถ้ามีขนาดยาวเรียกว่า หนังสือผูก เอกสารโบราณหรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วรรณกรรมอีสาน ถูกนำไปใช้ในชีวิตประจำวันสองลักษณะคือ การอ่านหนังสือผูก ในพิธีกรรมทางศาสนาและนำไปใช้เล่นหมอลำ นับเป็นการสืบทอดวรรณกรรมอย่างต่อเนื่อง นอกจากจารึกบนใบลานแล้ววรรณกรรมอีกประเภทหนึ่งคือ การเล่าปากต่อปากแบบมุขปาฐะ เช่น บทเห่ เพลงกล่อมลูก บทสวดัญชลฯ

เรื่องราวที่บันทึกในเอกสารโบราณประเภทใบลาน ได้แก่ บันทึกเหตุการณ์ต่าง ๆ พงศาวดาร ดำนานเมือง ตำรายา กฎหมาย เรื่องราวทางศาสนาและ นิทานประเภทต่าง ๆ ตลอดจนชะล่า (ข้อห้าม) และคำสอนอันเป็นแนวปฏิบัติของ กลุ่มชน มีเหตุปัจจัยหลายประการที่ทำให้ไม่พบเอกสารใบลานรุ่นเก่าในภาคอีสาน

เช่น บัณฑิตยธรรมชาติ บัณฑิตยที่ถูกแมลงทำลาย บัณฑิตยสงครามโดยเฉพาะอย่างยิ่งในปี พ.ศ.2321 – 2322 สมัยธนบุรี มีการทำลาย เผาหอไตรปฏิมาและกวาดต้อนคนลาวเข้าสู่กรุงเทพฯกว่าสามพันคน (พิมาน แจ่มจรัส 2510 : 495) จนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ปี พ.ศ.2443 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพสิทธิ-ประสงค์ มีรับสั่งให้รวบรวมเอกสารสำคัญ จากหัวเมืองในมณฑลอีสาน มีหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ครั้งเป็น ม.ร.ว.ปฐม คนजर) เป็นแม่กองเรียบเรียง “พงศาวดารหัวเมืองอีสาน” และ พระวิภาคย์พจนกิจ เป็นผู้ช่วย ได้เรียบเรียง “บันทึกการปกครองหัวเมืองมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ” (เดิม วิภาคย์พจนกิจ 2513 : ค – ข) ต่อมา เดิม วิภาคย์พจนกิจ รวบรวมจัดพิมพ์ “ฝั่งขวาแม่น้ำโขง” เมื่อปี พ.ศ.2499 และปรับปรุงเป็น “ประวัติ-ศาสตร์อีสาน” ในปี พ.ศ.2513

การปริวรรต ถ่ายทอดอักษรไทยน้อยจากเอกสารโบราณเป็นอักษรไทย เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 6 เมื่อมีการรวบรวมเอกสารโบราณไว้ในหอพระสมุดเป็นจำนวนมากแล้ว ในช่วงที่ ยอร์ช เซเดส์ ดำรงตำแหน่งบรรณารักษ์ใหญ่ประจำหอพระสมุด นายสุด ศรีสมวงศ์ เป็นผู้ปริวรรตจากโบราณ บันทึกลงสมุดฝรั่ง เช่น เรื่อง ทำวุ้นหรือเจือง คัดขนาม

พ.ศ.2486 พระยาอนุমানราชธน (ขณะเป็นอธิบดีกรมศิลปากร) ได้เขียนคำนำหนังสือเรื่องทำวุ้นหรือเจืองที่มหาสีลา วีรวงศ์ ปริวรรตและสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ สังฆนายก โปรดให้พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานปลงศพพระเถระผู้ใหญ่ที่จังหวัดอุบลราชธานี (สุจิตต์ วงษ์เทศ 2538 : 98)

พ.ศ.2495 ปริญญาญาณภิกขุ (พระมหาปรีชา ปริญญาโน) เรียบเรียงขนบธรรมเนียมประเพณีไทยภาคอีสานจากโบราณและปากคำนักปราชญ์อีสาน จัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกใช้ชื่อ “ประเพณีโบราณไทยอีสาน” และได้จัดพิมพ์ต่อมาอีกหลายครั้ง (ครั้งที่ 7 พ.ศ.2534)

หลังจากปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมา ไม่ปรากฏการจารอักษรบนโบราณ เป็นวรรณคดีฉบับยาวอีก แต่ปรากฏผลงานปริวรรต จัดพิมพ์ในโอกาสต่าง ๆ นักปราชญ์อีสานผู้มีบทบาทสำคัญคือ พระอริยานุวัตร เขมจารี อดีตเจ้าอาวาสวัดมหาชัย จังหวัดมหาสารคาม ได้จัดตั้งศูนย์อนุรักษ์วรรณคดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อรวบรวมเผยแพร่วรรณคดีอีสาน ผลงานปริวรรตจัดพิมพ์เผยแพร่ เช่น มัคคะสงสารเทศนา (2511) พระเชตพน (2512) พระยาคำกองสอนไพร่ (2513)

ตำนานฟ้าแดดสงยาง (2514) ฯลฯ นอกจากนี้ก็มีผลงานปริวรรตของ สิลลา วีรวงศ์ พิฑูร มลิวลย์ ปรีชา พิณทอง สุภณ สมจิตศรีปัญญา และดนุพล ไชยสินธุ์

การศึกษาค้นคว้าเอกสารโบราณประเภทใบลานของอีสานและมุขปาฐะมีทั้งงานเขียนเชิงให้ภาพรวมวัฒนธรรมทางวรรณกรรม งานวิทยานิพนธ์และงานวิจัยของนักวิชา-การทั้งไทยและต่างประเทศ ตลอดจนบทความวิชาการที่หลากหลายประเด็นและมุมมอง

2.2.1 งานเขียนเชิงให้ภาพรวมวัฒนธรรมทางวรรณกรรม ได้แก่ ของ ตีอีสานของ จารุบุตร เรื่องสุวรรณ (2519) ลักษณะวรรณกรรมอีสานของ จารุวรรณ ธรรมวัตร (2522) วรรณกรรมอีสาน ของ ธวัช ปุณโณทก (2522)

2.2.2 งานวิจัยและวิทยานิพนธ์ระดับบัณฑิตศึกษา เป็นงานที่ผ่านการศึกษาวិเคราะห์อย่างเป็นระบบ มีทั้งงานวิทยานิพนธ์ด้านภาษา วรรณกรรม คติชนวิทยา สังคมวิทยา มานุษยวิทยา โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในสถาบันอุดมศึกษาต่าง ๆ เช่น มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม และงานวิจัยของนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศ

การศึกษาวิเคราะห์ด้านวรรณคดีท้องถิ่นและข้อมูลมุขปาฐะมีมูลเหตุจากเห็นคุณค่าและบทบาทสำคัญของวรรณคดีต่อวิถีชีวิตชุมชน สะท้อนภาพวัฒนธรรมที่เคยรุ่งเรือง ส่วนหนึ่งก็เห็นว่า วรรณคดีถูกทอดทิ้ง ควรศึกษาสืบทอดเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อไป (บานเย็น อิมสำราญ 2538) วิธีการศึกษามีหลายลักษณะ ได้แก่ การสร้างภาพรวม เช่น แนวคิดด้านค่านิยมในวรรณกรรมร้อยกรองของภาคตะวันออกเฉียงเหนือของ จารุวรรณ จันทรเกษ (2518) ลักษณะร้อยกรองพื้นถิ่นอีสานของ สุพรรณ ทองคล้าย (2524)

การศึกษาวรรณคดีลายลักษณ์และมุขปาฐะเฉพาะกลุ่มชน เป็นที่นิยมมากพอสมควร มีลักษณะเป็นวิทยาศาสตร์ค่อนข้างมาก มีการกำหนดพื้นที่กำหนดวิทยากร และข้อมูลอย่างละเอียด ข้อค้นพบเป็นการนำเสนอข้อมูลในท้องถิ่นอีสานโดยให้ความสำคัญกับบริบทในสังคม เช่น วรรณกรรมพื้นบ้านจากตำบลวังกาใหญ่ของ ปรีชา อุตระกุล (2520) คุณค่าคติชาวบ้าน หมู่บ้านเมืองเก่า จังหวัดขอนแก่น ของ จารุณี กองพลพรหม (2516) นิทานชาวบ้านผู้ไทย : ศึกษากรณีกิ่งอำเภอหนองสูง จังหวัดมุกดาหาร ของ ทรัพย์สินปภิระ (2538)

การศึกษาเฉพาะประเด็น เป็นการศึกษาที่มีลักษณะเด่น ได้
สาระที่ลุ่มลึกมีวิธีวิเคราะห์หลายแนว ใช้ฐานคิดเชิงปรัชญา ภาษา วรรณกรรม
สังคมวิทยาหรือมานุษยวิทยา ได้แก่ พื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และ
วรรณกรรมอีสาน ของ ธวัช ปุณโณทก(2523) การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรม
เรื่องขุนบรม ของยุวดี อภิรักษ์ภูสิทธิ (2527) กระบวนจินตภาพในวรรณกรรม
ร้อยกรองอีสาน ของ รำเพย ไชยสินธุ์ (2527) ศาสนาชาวบ้านในวรรณกรรมนิทาน
พื้นบ้านอีสาน ของ กุสุมา ชัยวินิตย์ (2531) การวิเคราะห์จริยศาสตร์ในวรรณคดี
นิทานอีสาน ของ สิริเพ็ญ พริยจิตกรกรกิจ และคณะ (2531) บทบาทของล้ากลอนใน
ด้านการเมืองของ เสี่ยงม บึงไธย (2532) อุดมคติเกี่ยวกับผู้นำในวรรณกรรมอีสาน
ประเภทวรรณกรรมคำสอนของ ชัยณรงค์ โคตะนนท์ (2533) พิธีกรรมพ้องเผื่กับการ
จัดระเบียบทางสังคมของ ศิริลักษณ์ สุภากุล (2533) ฯลฯ

การศึกษาเฉพาะเรื่อง เป็นงานค้นคว้าเอกสารชั้นต้น ส่วนใหญ่
เป็นงานของนักวิชาการและวิทยานิพนธ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร มุ่งศึกษาปริวรรต
ศึกษาอักษรวิธีวิวัฒนาการตัวอักษร และวิเคราะห์วิจารณ์เชิงสังคมและวัฒนธรรม
ส่วนมหาวิทยาลัยอื่นจะศึกษาเชิงประวัติความเป็นมา ความแพร่หลาย สภาพสังคม
และวัฒนธรรม เช่น วรรณคดีอีสาน : สังขศิลป์ชัย ของ ประคอง เจริญหัตถกรรม
(2518) ท้าวขี้บาเจือง : การศึกษาเชิง

วิเคราะห์ของ ดนุพล ไชยสินธุ์ (2527) วิเคราะห์วรรณกรรมเรื่อง
ผาแดง-นางไอ่ ของ สรายุทธ ทองคำใส (2529) महाकाव्य ท้าวขี้บาเจือง : การศึกษา
เชิงวิเคราะห์ของประคอง นิมมานเหมินท์ (2530)

งานเขียนสำคัญคือ การศึกษาวิเคราะห์เชิงเปรียบเทียบวรรณ
คดีท้องถิ่นอีสานกับถิ่นอื่น พิธีกรรมความเชื่อของชาวไทย – ลาว กับกลุ่มไทนอก
ประเทศ เช่น ผลงานสำคัญ ๆ ของ บรรจบ พันธุเมธา จัตรทิพย์ นาถสุภา สมิต
ปิติพัฒน์ ปรานี วงษ์เทศศิริพร ณ ถลาง ชลธิรา สัตยาวัฒนา ศรีศักดิ์ วัลลิโกดม
จารุวรรณ ธรรมวัตร สุเทพสุนทรภัสส์ งานของนักวิชาการดังกล่าวได้รับการยอมรับ
และนำไปอ้างอิงในงานวิชาการอีกมากมาย

อาจกล่าวได้ว่า ปัจจัยสำคัญที่สร้างงานค้นคว้าจารีตประเพณี
และวัฒนธรรมอีสานมากขึ้น ก็คือการเปิดสอนหลักสูตรศิลปศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาไทยคดีศึกษา ของมหาวิทยาลัยมหาสารคาม ทำให้มีการศึกษาวิจัยวรรณกรรม
อีสาน – ลาว มากยิ่งขึ้นในช่วงปี พ.ศ.2500 – 2540 และการจัดการประชุมทาง
วิชาการที่เปิดโอกาสให้นักวิชาการไทย – ลาว ได้มีโอกาสพบปะแลกเปลี่ยนความรู้กัน
ยังก่อให้เกิดมีการศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมลาว – ล้านช้าง วรรณกรรมอีสาน
และวรรณกรรมล้านนา ซึ่งเป็นกลุ่มวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดทางประวัติ-
ศาสตร์วรรณกรรมและวัฒนธรรม (ธีระพันธุ์ ล.ทองคำ 2541 : 18)

จากรวณ ธรรมวัตร (2541 : 182 – 208) แบ่งกลุ่มผู้ศึกษา
ชาติพันธุ์ลาวด้วยทัศนะแบบคนในชุมชนเป็น 4 กลุ่มคือ สำนักราชบัณฑิตลาว สำนัก
วีรชนปฏิวัติลาว สำนักอีสานศึกษา และสำนักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม

นักวิชาการในสำนักราชบัณฑิตลาวที่มีอิทธิพลต่อการศึกษา
ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมลาวในประเทศไทยคือ สิลลา วีรวงศ์ มีผลงานสำคัญ
ได้แก่ ประวัติศาสตร์ลาว พื้นขุนบรมราชาธิราช ฮีตสิบสอง ท้าวฮุ่งท้าวเจือง ฯลฯ ซึ่ง
ได้ข้อมูลจากเอกสารโบราณและคำบอกเล่า นำมาวิเคราะห์เรียบเรียง งานปริวรรต
ของนักวิชาการอีกท่านหนึ่งคือ ลำลิด บัวสีสะหวัด มีผลงานคัมภีร์ธรรมศาสตร์ภูฮาน
ลาว ราชศาสตร์ลาว มุละตันไต ฯลฯ นำเสนอหลักการจัดระเบียบชุมชน
เมืองและชุมชนบ้าน หลักพิทักษ์สิทธิบุคคลและการใช้พุทธศาสนาปรับเปลี่ยน
ระเบียบสังคมตามกาลเทศะ

สำนักวีรชนปฏิวัติลาว มีนักเขียนสำคัญ เช่น พูมี วงศ์วิจิตร ให้ความสำคัญกับหลักฐานโบราณคดีและมานุษยวิทยา ค้นคว้าเอกสารโบราณทั้งภาษา
ประวัติศาสตร์และวรรณคดี ผลงานสำคัญ เช่น ไวยากรณ์ลาว วิถีชีวิตชาวพวน
ประวัติศาสตร์เมือง พวน อีกท่านหนึ่งคือ ดวงไซ หลวงพะสี ศึกษาเอกสาร ตำนาน
นิทาน พงศาวดารและข้อมูลสนามทั้งในไทยและลาว เรียบเรียงงานสำคัญ ๆ เช่น
คู่มือพงศาวดารลาว อาณาจักรศรี-โคตรบอง

สำนักอีสานศึกษา นักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์
ลาว ส่วนใหญ่มีเชื้อสายไทย – ลาว ที่ได้รับการศึกษาแบบใหม่ เช่น ถวิล เกษรราช
เขียนประวัติผู้ไทยเป็นหนังสือเกี่ยวกับผู้ไทยที่สมบูรณ์และนักวิชาการไทยใช้เป็นแนว
ทางการศึกษาจารีต ประเพณี ความเชื่อ ภาษา เช่น งานเขียนของ สุรางค์ จันทวานิช
สุมิตร ปิติพัฒน์ ธีระพันธุ์ เหลืองทองคำ นักวิชาการอีกท่านหนึ่งคือ เต็ม วิภาคย์
พจนกิจ เขียน ประวัติศาสตร์ลาว มั่งขวาแม่น้ำโขงและประวัติศาสตร์อีสาน มีฐานคิด

สำคัญคือ กลุ่มชาติพันธุ์ลาวมีพัฒนาการทาง สังคมและวัฒนธรรม จึงมีแบบแผนชีวิต ร่วมกันระหว่างไทย ลาวและล้านนา ผลงานของเดิม เป็นพื้นฐานในการศึกษาสังคม และวัฒนธรรมของนักวิชาการอีสาน เช่น ไพฑูรย์ มีกุล จารุวรรณ ธรรมวัตร สุวิทย์ ธีรศาสตร์

สำนักมานุษยวิทยาวัฒนธรรม เป็นกลุ่มที่ใช้วิธีการศึกษาแบบ ลากล เน้นพัฒนาการของชุมชนลาวที่ส่งผลกระทบต่อเนื่อง และการปรับเปลี่ยนตาม กาลเทศะ ศักยภาพในการสรรใช้สิ่งแวดล้อมและการจัดระเบียบชุมชนด้วยจารีต ประเพณี ได้แก่ งานเขียนของ มานิตวัล ลิโถม แอ่งอารยธรรมอีสาน ของ ศรีศักดิ์ วัลลิโถม แจกปนลาว ของ สุจิตต์ วงษ์เทศพื้นเวียง : การศึกษาประวัติศาสตร์และ วรรณกรรมอีสาน ศิลารักษ์อีสานสมัยไทย – ลาว ของธวัช ปุณโณทก

ส่วนการศึกษาชาติพันธุ์ลาวด้วยทัศนะคนนอกชุมชนนั้น ปรากฏในบันทึกการเดินทางในลาวภาคหนึ่ง พ.ศ.2438 โดย เอเจียน แอมอนิเย และ ประเทศลาวในชุมชนปี ค.ศ.1640 โดยบาทหลวงมารินี ใช้วิธีตีความ ปรากฏการณ์ สังคมลาวโดยมิได้คำนึงถึงรากฐานความคิดของลาว

งานเขียนของชาวตะวันตกที่วิเคราะห์วิถีชีวิตและวัฒนธรรมไทย เชิงมานุษยวิทยาและสังคมวิทยาที่ได้รับการพิมพ์เป็นหนังสืออ่านเพิ่มเติมระดับมัธยม ศึกษาขึ้นไปคือ สะท้อนวัฒนธรรมไทย (Reflections on Thai Culture) ของ William J Klausner กล่าวถึงชีวิตในชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือตั้งแต่ปี พ.ศ.2495 – 2530 จากประสบการณ์จริงและการวิเคราะห์ตีความตามบริบทของวัฒนธรรม ไทย – ลาว

3. สิทธิชุมชนอีสาน

3.1 งานค้นคว้าวิจัยเกี่ยวกับแนวคิดและสถานภาพ

อานนท์ กาญจนพันธุ์ ได้ประมวลแนวคิดจากประสบการณ์การวิจัย ชุมชนไว้ใน วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน พลวัตและศักยภาพของชุมชนใน การพัฒนา (2544) เสนอแนวคิด 3 ส่วนคือ แนวทางในการวิจัยความเคลื่อนไหว ของชุมชน แนวคิดพื้นฐานในการวิจัยชุมชน และพลังของชุมชนกับการพัฒนาในมิติ ทางวัฒนธรรม

แนวทางการพัฒนากระแสหลักในสังคมไทยตั้งอยู่บนพื้นฐานวัฒนธรรมสำคัญ 2 ประการ คืออุดมการณ์ทุนนิยม และอุดมการณ์ของชาติ ทำให้ทิศทางการพัฒนามุ่งไปสู่ความทันสมัย ขาดมิติทางวัฒนธรรม ส่งผลกระทบหลายประการเช่น การขัดแย้งเชิงโครงสร้าง การเป็นอัมพาตทางโครงสร้างและวิกฤตวัฒนธรรม ปรากฏเป็นปัญหาปรปรวนต่าง ๆ ได้แก่การแย่งชิงทรัพยากร การเอารัดเอาเปรียบผู้ด้อยโอกาส การแสวงหาทางเลือกในการพัฒนาในมิติวัฒนธรรมจึงหมายถึงกระบวนการสำคัญ 4 ประการคือ การเสริมสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม การเสริมสร้างประชาสังคม การสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชน และการเคารพสิทธิของความแตกต่างหลากหลายของพหุสังคม

วิถีคิดเชิงซ้อนและแนวคิดพื้นฐานในการวิจัยชุมชนเพื่อให้เกิดการพัฒนาในแนวทางที่เหมาะสม จำเป็นต้องแยกแยะระดับของความคิดและระดับของหน่วยในการวิเคราะห์ เพื่อเข้าใจปฏิสัมพันธ์ ให้ความสำคัญกับบริบทและเงื่อนไขที่เกี่ยวกับคุณค่าและอำนาจ ซึ่งถือเป็นภูมิปัญญาที่แสดงออกด้วยความคิดซับซ้อนในมิติของศักดิ์ศรี สิทธิและความเป็นตัวตนของกลุ่มชน

นอกจากงานดังกล่าว สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยได้จัดพิมพ์ **มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร** ของ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) ประมวลบทความ ข้อเขียนที่สร้างความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนและความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับหมู่บ้าน จารีต ภูมิปัญญา อัตลักษณ์ สิทธิและอำนาจ

สาระสำคัญเป็นการสังเคราะห์ความเข้าใจ หน่วยของความเป็นชุมชนซึ่งไม่อาจจำกัดอยู่เฉพาะพื้นที่ทางกายภาพ แต่ต้องครอบคลุมพื้นที่ทางสังคมวัฒนธรรม และพื้นที่ทางอุดมการณ์ ชุมชนจึงเป็นมิติของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ มิติความสัมพันธ์ที่ขัดแย้ง เช่น ความขัดแย้งระหว่างจารีตชุมชนท้องถิ่นกับกฎหมายของรัฐ ส่วนมิติของมุมมองภายในชุมชน โดยเฉพาะวิถีคิดของชาวบ้าน มีความซับซ้อนเคลื่อนไหวเกี่ยวข้องกับการผลิตซ้ำและผลิตใหม่ของอุดมการณ์อำนาจ ระบบคุณค่า และภูมิปัญญา ชุมชนและครอบคลุมมิติ ทูทางสังคมและสิทธิชุมชน

สิทธิชุมชนเป็นมิติในการสร้างความเป็นชุมชนในปัจจุบันในรูปของประชาสังคม ซึ่งขึ้นอยู่กับการยอมรับอำนาจชุมชน ด้วยการส่งเสริมการมีส่วนร่วมของชุมชนให้มากขึ้น และการมองชุมชนในมิติของภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วยวิถีคิด

เชิงซ้อน ควบคู่ไปกับความคิดเรื่องอำนาจของชุมชน จะช่วยให้มองเห็นภูมิปัญญาท้องถิ่นในลักษณะที่เป็นกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการปรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจกับส่วนอื่น ๆ ของสังคมอย่างต่อเนื่อง ผู้เขียนได้สังเคราะห์พลวัตของการสร้างความหมายใหม่ของสิทธิชุมชน ซึ่งเป็นกระบวนการที่ให้ความสำคัญกับปฏิบัติการทางสังคมของผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ที่ถูกกีดกันสิทธิผ่านกรณีตัวอย่างการต่อสู้เรียกร้องสิทธิการจัดป่าชุมชน ของชาวบ้านและกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ บนที่สูง แสดงศักยภาพของชาวบ้านในการเลือกผสมผสานความคิดเกี่ยวกับสิทธิในทางสากล กับจารีตท้องถิ่น ให้มีความชอบธรรมตามกฎหมาย

สุธาวัลย์ เสถียรไทย, ปิ่นแก้วอร่ามศรี, สุธาริน คุณผล และชูศักดิ์ วิทยาภักดิ์ ได้ศึกษาแนวคิดและวรรณกรรมที่เกี่ยวกับสิทธิในทรัพยากร : กับปัญหาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในประเทศไทย (2543) โดยสำรวจและวิพากษ์แนวคิดในเชิงสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา แนวคิดทางนิเวศวิทยาการเมือง และแนวคิดด้านเศรษฐศาสตร์นิเวศ ผลการศึกษาพบว่างานศึกษาเรื่องระบบทรัพยากรส่วนรวมและสิทธิชุมชนเน้นการวิจัยภาคสนามเพื่อแสวงหาความรู้ ความเข้าใจในปรากฏการณ์ และทัศนคติของชุมชน งานวิจัยเรื่องป่าชุมชนโดยโครงการวิจัยชุมชนและพัฒนาร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชนทั่วประเทศ ก่อให้เกิดการปรับตัวทางนโยบายของรัฐและองค์กรระหว่างประเทศ ประเด็นสำคัญประการหนึ่งคือ ระบบทรัพยากรส่วนรวมนั้นมีความหมายเกินความมากกว่าทรัพยากรที่มีอาณาเขตชัดเจน เช่น ที่ดินและป่าไม้ สถานการณ์ความขัดแย้งในเรื่องทรัพยากรปัจจุบัน ทั้งในระดับสากลและไทย ทรัพยากรที่ไม่ได้ผูกติดกับพื้นที่ เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่นในเรื่องพืชพันธุ์ธรรมชาติเป็นประเด็นขัดแย้งระหว่างบริษัทข้ามชาติ รัฐ และชุมชนท้องถิ่น

วิกฤตการณ์ทางนิเวศวิทยา ทำให้ปัญหาสิ่งแวดล้อมเด่นชัดขึ้น การเคลื่อนไหวต่อต้านนโยบายและการจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่มีผลกระทบต่องิ๊ตชีวิตชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย การจุดไฟเผาทำลายโรงเรือนเพาะชำกล้าไม้ยูคาลิปตัสในภาคอีสาน การต่อสู้เรียกร้องของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบ จากการสร้างเขื่อนปากมูล การเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมนำไปสู่การสร้างเครือข่ายชาวนาอีสาน เรียกว่า สมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (สกย.อ) เครือข่ายเกษตรกรภาคเหนือ (คกน.) การก่อตัวของกระบวนการเคลื่อนไหวในภูมิภาคต่าง ๆ

แสดงให้เห็นผลกระทบของการจัดการทรัพยากรและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมตามพลัง
ผลักดันของคนกลุ่มหนึ่ง ที่มีต่อวิถีชีวิตของชุมชน

เสน่ห์ จามริก เสนอแนวคิดเกี่ยวกับสิทธิมนุษยชนไว้ใน **สิทธิมนุษยชน
เกณฑ์คุณค่าและฐานความคิด** (2542) เป็นงานวิชาการที่น่าประเด็นสิทธิมนุษย
ชนมาวิเคราะห์ โดยมุ่งแสวงหาแนวทางสิทธิมนุษยชนที่เคารพรากฐานของสังคมไทย
และให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีแห่งความเป็นมนุษย์อย่างสากล รากฐานของสิทธิ
มนุษยชนคือการปลดปล่อยสู่อิสระทั้งจากพลังแห่งธรรมชาติ และจากการครอบงำ
ของมนุษย์ สังคมไทยได้เผชิญประเด็นปัญหาสิทธิมนุษยชนหลากหลายทั้งในแง่วัฒนธรรม
เช่น สิทธิมนุษยชนกับพุทธศาสนาในระดับวิถีคิด ปัญหาสิทธิมนุษยชนกับ
ประชาธิปไตยในแง่รูปแบบ เนื้อหา การปกป้องและส่งเสริมสิทธิมนุษยชนเป็นเรื่อง
เกี่ยวพันกับปัญหาต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง ประชาธิปไตยเป็นสิ่งที่จำเป็น เป็นฐาน
สำหรับสิทธิมนุษยชน การศึกษาเรื่องสิทธิมนุษยชนต้องแยกแยะระหว่างปรัชญา
อุดมการณ์ หลักการด้านหนึ่งกับอีกด้านหนึ่งคือความเป็นไปได้ รูปแบบ วิถีทางของ
พัฒนาการสิทธิมนุษยชนภายในสังคมหนึ่ง ๆ

สิทธิ เสรีภาพมีแหล่งที่มาจากธรรมชาติ ภายในจิตสำนึกของมนุษย์เป็น
เกณฑ์คุณค่าและมาตรฐานสิทธิที่ทำให้มองปัญหาสิทธิมนุษยชนอย่างเป็นองค์รวม
การพัฒนาประเทศตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นการพัฒนาที่มุ่งปัจจัยภายนอก คือการ
เติบโตทางเศรษฐกิจและการขึ้นนำ ชุมชนชนบทถูกครอบงำให้ผลิตเชิงพาณิชย์ ละทิ้ง
ภูมิปัญญาดั้งเดิมในการผลิตเพื่อพึ่งตนเองและยั่งยืน ขาดสิทธิในการพัฒนาตนเอง
ปรากฏการณ์กระแสท้องถิ่นและความสำนึกตื่นตัวในชุมชนท้องถิ่น เป็นแรงกระตุ้นให้
เกิดการรับรู้ รับรองสิทธิในกฎหมายรัฐธรรมนูญ 2540 (มาตรา 46 และ 56) เป็น
นัยสำคัญ ยกระดับปัญหาสิทธิพัฒนาตนเองจากระดับบุคคลสู่ระดับชุมชนที่เรียกว่า
สิทธิชุมชน การศึกษาเรื่องสิทธิมนุษยชนบนฐานคิดแห่งสิทธิการพัฒนาตนเอง จึง
เกี่ยวข้องกับปัญหาการแสวงหาแนวทางการพึ่งพาตนเอง ความยั่งยืน การจัดการ
ทรัพยากรและสภาวะแวดล้อม

วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์ และประสิทธิ์ คุณรัตน์. (2543) ได้สังเคราะห์
วรรณกรรมที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร เพื่อศึกษาสถานภาพของการจัด
การความขัดแย้งและสถานภาพของชุมชนอีสานในการจัดการและแก้ปัญหา

สรุปสถานภาพองค์ความรู้ของชุมชนกับการจัดการทรัพยากรได้เป็นหลายประเด็น
ได้แก่

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในภาคอีสาน ก่อนสมัยจอมพลสฤษดิ์
ณรงค์ เป็นเศรษฐกิจแบบหาอยู่หากิน พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่อย่าง
สมบูรณ์ มีการแลกเปลี่ยนพึ่งพาระหว่างหมู่บ้าน เช่น นำปลาแดก หน่อไม้ ไปแลก
ข้าว การค้าขายระหว่างเมืองกับชนบทมีน้อย หลังจากมีการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ
แห่งชาติฉบับแรก ระบบเศรษฐกิจของอีสานต้องพึ่งรัฐและนายทุน โดยมีสาเหตุจาก
อัตราการเพิ่มของประชากร การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ การขยายการก่อสร้าง
โครงสร้างพื้นฐานเพื่อเร่งรัดพัฒนาชนบท ทำให้เกิดความต้องการใช้ทรัพยากรมากขึ้น
พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็วเพราะการขยายพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจ ชาวอีสานมีราย
จ่ายเพิ่มขึ้นและเลียนแบบการบริโภคแบบคนเมือง

ด้านศักยภาพของชุมชนอีสาน นับจากปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาอำนาจรัฐ
และทุนได้ขยายตัวเข้ามามีอิทธิพลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ผ่านนโยบาย
โครงการพัฒนาและกฎหมายต่าง ๆ งานวิจัยของวิญธน์ จำรัสพันธุ์และคณะ (2534)
ประยงค์ เนตยารักษ์ และบัณฑิต อ่อนดำ (2535) คุชฎี आयुวัฒน์ และเยาวนุช แซ่
ตั้ง (2534) และการศึกษาของ กป.อพช. อีสานใต้ (2536) ให้ภาพของผลกระทบ
การพัฒนาประเทศ ที่ทำให้หมู่บ้านสูญเสียศักยภาพ เพราะถูกดึงอำนาจในการจัด
การทรัพยากร เช่น รัฐแสวงหาประโยชน์จากการให้สัมปทานทำไม้ การประกาศเขต
ป่าสงวนแห่งชาติ ทำให้ชุมชนกลายเป็นผู้บุกรุกป่าสงวน เกิดปัญหาขัดแย้งกับรัฐและ
เอกชน ชุมชนอีสานมีความสามารถในระดับหนึ่ง ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ
ของชุมชน มีหน่วยในการจัดการ มีระเบียบกฎเกณฑ์เป็นแนวปฏิบัติในการใช้
ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ บนฐานคิดการอยู่ร่วมกันของคนกับธรรมชาติโดย
อาศัยภูมิปัญญาท้องถิ่น ฮีต คอง ประเพณี พิธีกรรม กลุ่ม องค์กรและเครือข่าย
ของชุมชนเป็นกลไกสำคัญในการหลอมพลังของชุมชน ทั้งในด้านการอนุรักษ์ฟื้นฟู
และการเคลื่อนไหว เพื่อเรียกร้องและปกป้องสิทธิของชุมชนในการจัดการ
ทรัพยากรธรรมชาติ

สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา ได้ศึกษามรดกทางวัฒนธรรม
และศาสนา พลังสร้างสรรค์ในชุมชนชนบท (2530) โดยกาญจนา แก้ว
เทพเรียบเรียงผลการศึกษา คณะพระสังฆราชคาทอลิกมุ่งศึกษาเรียนรู้จากชาวบ้าน

ในลักษณะ การเสวนาระหว่างชีวิตกับชีวิต ในเขตภาคเหนือและภาคอีสานในสังคม 3 รูปแบบคือ สังคมแบบชุมชนหมู่บ้านของชาวเผ่าปาดะเยอ จังหวัดเชียงใหม่ สังคมแบบกึ่งเมืองของบ้านหัวเสือ จังหวัดเชียงใหม่ และบ้านโสกน้ำขาว จังหวัดขอนแก่น บ้านโนนเมือง จังหวัดนครราชสีมา ส่วนสังคมเมือง คือกลุ่มยากจนตามสลัมในกรุงเทพฯ เชียงใหม่ ขอนแก่นและนครราชสีมา วัตถุประสงค์สำคัญคือแสวงหารวดทางวัฒนธรรมของชุมชน ผลการศึกษาพบว่า คุณค่าที่ปรากฏในวัฒนธรรมดั้งเดิมเป็นคุณค่าและค่านิยมของความเป็นมนุษย์ มีมิติความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งสูงสุด ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน และความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติประสานโยงใยกันอย่างลึกซึ้งจากรากฐานความเชื่อที่มีต่อสิ่งสูงสุด ซึ่งส่งผลต่อความสัมพันธ์ในมิติอื่น ๆ งานพัฒนาจึงต้องคำนึงถึงมิติของวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน และเริ่มต้นจากรากฐานต่าง ๆ ของวัฒนธรรมดั้งเดิม ปรัชญาอันหรือค้ำจุนภาพของชุมชนในชนบทจะตกผลึกอยู่ในวัฒนธรรมซึ่งสืบทอดแก่ลูกหลานและเป็นพลังในการสร้างสรรค์ชุมชน

3.2 งานค้นคว้าวิจัยเกี่ยวกับป่า

เครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน ร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชน ได้วิจัยเชิงปฏิบัติการ ศักยภาพชุมชนอีสานในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ (2543) โดยเลือกพื้นที่หลัก 4 พื้นที่คือ หมู่บ้าน ชำผักหนาม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น หมู่บ้านดาดฟ้าดงสะคร่าน อำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น หมู่บ้านเทพนา อำเภอเทพสถิต จังหวัดชัยภูมิ และหมู่บ้านขนุนส่งพอก อำเภอสว่าง จังหวัดสุรินทร์ มีพื้นที่ศึกษารอง 3 แห่งคือเครือข่ายป่าโนน เมืองจังหวัดศรีสะเกษ เครือข่ายป่าดงนาขิดแลน จังหวัดอุบลราชธานีและเครือข่ายผู้เดือดร้อนจากเขื่อนราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ใช้กระบวนการศึกษาวิจัยอย่างมีส่วนร่วม งานวิจัยนี้ชี้ให้เห็นผลกระทบจากนโยบายป่าไม้แห่งชาติและแผนแม่บทเพื่อพัฒนาการป่าไม้ของประเทศไทยที่ไม่สอดคล้องกับศักยภาพและแนวทางการอนุรักษ์พื้นที่ทรัพยากรของท้องถิ่นอีสาน การนิยามความหมาย การให้คุณค่าและการตีมูลค่า ป่า ของคนอีสานที่แตกต่างกับรัฐ ความรู้ในการบริหารจัดการทรัพยากรป่าของชุมชนอีสานได้รวมมิติทางศาสนาแบบแผนการผลิต และวิถีชีวิตเพื่อยังชีพไว้ด้วยกัน กลไกในการควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรมีประสิทธิภาพ เพราะมี

ขอบเขตพื้นที่ความรับผิดชอบและขอบเขตสิทธิการใช้ประโยชน์ชัดเจน โดยการ
บริหารจัดการของสถาบันภายในชุมชน

เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ (2536) วิจัย ป่าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการ เพื่อนำหลักคิดและปฏิบัติที่เป็นจริงของชุมชนท้องถิ่นมาประมวลและวิเคราะห์เชิงนโยบาย ศึกษาเฉพาะกรณีพื้นที่ในภาคเหนือและภาคอีสานเป็นหลัก นิยามความหมายของ ป่าชุมชน ว่าเป็น ขบวนการทางสังคมหรือการรวมตัวกันขององค์กรประชาชน ในระดับชุมชน และ / หรือระดับเครือข่ายภายในระบบนิเวศแห่งหนึ่ง เพื่อทำการใช้ประโยชน์และจัดการ ทรัพยากรดิน - น้ำ - ป่า ซึ่งถือเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของท้องถิ่น อย่างยั่งยืนและเป็นธรรม บนฐานของระบบความคิด ภูมิปัญญา อุดมการณ์ และสิทธิชุมชนซึ่งเน้น หลักการทางศีลธรรมและความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนเป็นสำคัญ

ป่าชุมชนเป็นรูปแบบหนึ่งของประเพณีการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้าน เชื่อมโยงกับวัฒนธรรมการผลิตเพื่อยังชีพในภาคเกษตร โดยมีจารีตประเพณีและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นฐานในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชน กับทรัพยากรธรรมชาติจิตสำนึกในการรักษาป่าและความผูกพันทางศีลธรรมระหว่างชุมชนกับป่า เป็นพื้นฐานที่ชุมชนใช้ในการกำหนดสิทธิตามประเพณีในการควบคุมจัดการและปกป้องดูแลป่าของตน สิทธิชุมชน จึงหมายถึงสิทธิร่วมเหนือทรัพย์สินของชุมชน สมาชิกของชุมชนซึ่งทำหน้าที่ดูแลรักษาป่าเท่านั้นจึงจะมีสิทธิใช้และได้ประโยชน์จากป่า และสิทธิการใช้ยังถูกกำหนดด้วย ความยั่งยืนหรือความเป็นธรรมต่อระบบนิเวศ แต่ป่าชุมชนบนฐานคิดของทางราชการ มีจุดหมายเพียงการผลิตไม้และรายได้ อุดมการณ์ป่าชุมชนเริ่มมีศักยภาพลดลงด้วยเหตุผล 2 ประการ คือ สิทธิชุมชนไม่ได้รับการยอมรับตามกฎหมายและแรงกดดันของระบบเศรษฐกิจแบบการค้าจากภายนอก อย่างไรก็ตามชุมชนหลายแห่งยังสามารถผลิตซ้ำ ปรับเปลี่ยน และสร้างเสริมอุดมการณ์ป่าชุมชนขึ้นมาใหม่ ปัญหาหลักของการแย่งชิงทรัพยากรป่าและที่ดินในภาคอีสานคือ การต่อสู้เรื่องที่ทำกินกับอำนาจรัฐและธุรกิจเอกชน ในขณะที่ภาคเหนือคือการคุกคามของพืชพาดินและธุรกิจท่องเที่ยว รวมทั้งการทำให้เชิงพาณิชย์

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายจากโครงการวิจัยนี้ คือข้อเสนอแนะเชิงกฎหมาย รัฐควรตรากฎหมายยอมรับสิทธิชุมชนเหนือทรัพยากร ดังเช่น กฎหมายป่าชุมชนและ

ในเชิงนโยบาย รัฐพึงทบทวนนโยบายและแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ปรับแก้ไขให้เป็นไปในทิศทางที่เสรี สมดุล ยั่งยืน และเป็นธรรม ทบทวนนโยบาย และกฎหมายทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์และต้องปรับเปลี่ยนแนวทางการบริหารจัดการทรัพยากร ปรับเปลี่ยนบทบาทของรัฐจากผู้บริหารจัดการแบบผูกขาดและรวมศูนย์ มาเป็นผู้สนับสนุนให้ชุมชนจัดการโดยรัฐให้ความช่วยเหลือสนับสนุน

บัญชากร แก้วส่องและคณะ ได้ศึกษาวิจัย ป่าชุมชนในภาคตะวันออก เชียงเหนือกรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าภูตืนสวนทราย อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย (2535) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยป่าชุมชนในภาคตะวันออกเชียงเหนือระยะที่ 1 ผลการวิจัยพบว่าชุมชนแสงภามีศักยภาพ ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ โดยการจัดตั้งองค์กรพิทักษ์ป่าไม้ พัฒนาแหล่งน้ำ อนุรักษ์แหล่งไม้ใช้สอยและปรับตัวทางการผลิตศักยภาพของป่าชุมชนในการอนุรักษ์และพัฒนาระบบนิเวศ คือ เป็นแหล่งอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร อนุรักษ์ดิน อนุรักษ์พันธุ์สัตว์และพันธุ์พืช ในด้านการพัฒนาชนบทป่าชุมชนเป็นแหล่งอาหารสำคัญ ไม้ใช้สอย สมุนไพร เหมาะสมต่อการเลี้ยงสัตว์และการผลิต นอกจากนี้ป่าชุมชนยังก่อเกิดกฎเกณฑ์การใช้ทรัพยากรของชุมชน สืบทอดพิธีกรรมเกี่ยวกับหินสี่ก้อน และการรวมตัวของชุมชนเพื่ออนุรักษ์ป่า ข้อเสนอเชิงนโยบายคือ รัฐควรมีนโยบายที่ชัดเจนเกี่ยวกับป่าชุมชน พัฒนาพื้นที่ป่า ส่งเสริมองค์กรชุมชน มีกองทุนหมุนเวียนและระบบค่าตอบแทนแก่ชุมชนที่รักษาป่า ในเชิงปฏิบัติการควรพัฒนาองค์กรอนุรักษ์ป่า พัฒนาอาชีพที่ไม่ทำลายป่า สนับสนุนการสร้างป่าเศรษฐกิจ และกำหนดแนวป่าชุมชนเพิ่มเติม

สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ ได้วิจัย ป่าชุมชนอีสาน (2535) เพื่อศึกษาพัฒนาการของป่าชุมชน ศักยภาพของชุมชนในการอนุรักษ์ พัฒนาและใช้ป่าชุมชนในเขื่อนอีสานตอนเหนือ ตอนกลางและตอนใต้ รวม 9 ชุมชน เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาว 4 ชุมชนที่เหลือเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ไทยโคราช ไทยเขมร กะเลิง ไช่ และผู้ไทย โดยศึกษาป่าดอนปู่ตา ป่าช้า ป่าวัดและป่าทำเล ผลการวิจัยพบว่าป่ายุคแรกอุดมสมบูรณ์เอื้อประโยชน์ด้านปัจจัยสี่แก่ชุมชน เป็นวิถีชีวิตของชาวบ้าน ในยุคบุกเบิกป่าป่าถูกทำลายอย่างรวดเร็วเพื่อปลูกพืชพาณิชย์- มีฝ้าย ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง ถั่วลิสง และอ้อย ตลอดจนนายทุนตัดป่าส่งโรงเลื่อยและการรถไฟ ชาวบ้านจึงเกิดความคิดอนุรักษ์ป่า ศักยภาพในการอนุรักษ์ป่าพบว่าที่ประสบความสำเร็จเพราะองค์

กรชุมชนเข้มแข็ง มีกฎลงโทษผู้บุกรุกทำลายป่า ป่าชุมชนมีขอบเขตชัดเจนมีพระดูแล มีดินเลขหรือน้ำท่วม และชาวบ้านกลัวผีปอบ กลัวจะล้าหน่วยงานหรือองค์กรภายนอกมีบทบาทน้อยในการอนุรักษ์ พัฒนาและใช้ป่าชุมชน

งานสำคัญที่ส่งผลให้เกิดการศึกษาเรื่องสิทธิชุมชนในการจัดการป่า คือ วิชาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า โดยมีเจิมศักดิ์ ปิ่นทอง เป็นบรรณาธิการ (2534) เป็นรายงานการวิจัยประวัติศาสตร์การบุกเบิกพื้นที่ป่าของชุมชนในภาคเหนือ ภาคเหนือตอนล่าง ภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคใต้ ปัญหาการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติจากระดับชุมชน พัฒนาการการเปลี่ยนแปลงด้านทรัพยากร ผลกระทบจากนโยบายป่าไม้ การพัฒนาของรัฐและอิทธิพลเศรษฐกิจภายนอกทัศนคติของชาวบ้านเกี่ยวกับปัญหาเรื่องป่า เสนอแนวคิดคนอยู่กับป่าในการแก้ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากร สนับสนุนการมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการป่าอนุรักษ์และให้ความหมายของป่าในแง่มุมการเป็นแหล่งทรัพยากรของชุมชน เป็นองค์รวมของระบบวัฒนธรรมและเศรษฐกิจเพื่อยั่งยืน

ในส่วนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประยงค์ เนตยารักษ์ และบัณฑิต อ่อนดำได้เลือกป่าดงลาน กิ่งอำเภอภูผาม่าน จังหวัดขอนแก่น ป่าภูพาน อำเภอคำม่วง จังหวัดกาฬสินธุ์ และป่าพนมดงรัก อำเภอกันทรลักษณ์ จังหวัดศรีสะเกษเป็นกรณีตัวอย่าง ผลการวิจัยพบว่าพื้นที่ที่ยังคงสภาพสมบูรณ์อยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติวนอุทยานและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ปัจจัยสำคัญที่ทำให้ป่าลดลง คือการสัมปทานทำไม้ ชาวบ้านอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานตั้งแต่ปี 2516 เป็นต้นมาและมีความสับสนเกี่ยวกับแนวเขตป่าสงวนแห่งชาติและเขตป่าอนุรักษ์ ฝ่ายปกครองยอมรับชาวบ้านที่ตั้งบ้านเรือนในเขตป่าสงวน เป็นหมู่บ้านถูกต้องตามกฎหมาย ในขณะที่กรมป่าไม้ไม่ยอมรับ มีการจับกุมและผลักดันชาวบ้านออกจากเขตป่า นโยบายเรื่องป่าชุมชนที่ให้ชุมชนมีกรรมสิทธิ์ร่วม มีความเป็นไปได้สูงในเขตภาคเหนือตอนบนและภาคอีสาน เพราะมีองค์กรชาวบ้านที่เข้มแข็งกว่าภาคอื่น ๆ

บทที่ 2

ประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมชุมชน : กรณีศึกษา

หมู่บ้านแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย

1. ประวัติ - ตำนาน

1.1 ประวัติบ้านแสงภา

บ้านแสงภา ต.นาแห้ว อ.นาแกว จ.เลย มีประวัติความเป็นมาในการจัดตั้งหมู่บ้านจากตำนานว่า บริเวณแถบนี้เป็นป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแหล่งน้ำสัตว์ป่า มีพรานป่าชาวเวียงจันทน์ชื่อพรานไต้ และเพื่อน 4 คนคือ นายภา (ขุนภา) นายแพร นายน้อย ล่าสัตว์ตามลำน้ำโขง เลาะลงสู่ลำน้ำเหืองจนถึงบริเวณโป่งไฮ เห็นรอยช้างจึงตามมาถึงบริเวณนาห้างพบว่ามีเสือชุม จึงพากันทำห้างนอน (ปัจจุบันเรียกนาห้าง) รุ่งขึ้นเดินทางต่อผ่านโป่งกุดถึงโป่งนาเสียมเป้ หิวน้ำจึงพากันขุดบ่อ แต่บริเวณนี้พื้นดินเต็มไปด้วยหินทำให้เสียมงอ (ภาษาถิ่นเรียก เป้ จึงเรียกว่า นาเป้ ปัจจุบันเรียก นาสำเป้น) เดินทางต่อไปถึงหนองน้ำในเวลาพลบค่ำ ได้ตัดไม้มาทำได้ (ภาษาถิ่นเรียก จัก) เพื่อสองทาง (ปัจจุบันเรียก หนองจักไต้) จนถึงบริเวณที่เหมาะสมแล้วค้างแรมกันที่นี่ (ปัจจุบันเรียกว่า นาพรานนอน)

วันรุ่งขึ้นกลุ่มนายพรานทั้ง 4 เดินทางรอยช้างไปเรื่อย ๆ พบช้างแล้วยิง แต่ช้างไม่ตายวิ่งเข้าไปตายในป่า (ปัจจุบันเรียก นาโครงช้าง) ส่วนหัวช้าง เสือลากไปลำน้ำแพร์ (ปัจจุบันเรียก นาหัวช้าง) หนองที่ยิงช้าง เรียกว่า หนองพรานไต้

พรานทั้ง 4 เห็นว่า บริเวณดังกล่าวมีความอุดมสมบูรณ์ด้วยแหล่งน้ำและสัตว์ป่า จึงชักชวนญาติพี่น้องอพยพมาตั้งถิ่นฐานที่นี่ประมาณ 10 ครอบครัว ตำนานกล่าวถึงการอพยพครั้งนั้นว่า เชียงสาให้ถือบังแจ้ว เชียงจ้อยให้ถือบังปลา ทิดโสให้ถือน้ำอ้อย ส่วนเชียงภาผู้เป็นหัวหน้าสหายสูงป็นใหญ่ ถูกขี้เดินทางมาในวันเสาร์ 4 ค่ำ ใช้เวลาเดินทาง 6 คืน เมื่อถึงที่หมายได้แยกย้ายหาที่ทำมาหากินใช้เวลาครึ่งเดือน เมื่อตกลงแบ่งที่ทำกินเรียบร้อยแล้ว ก็หาที่ตั้งวัดตั้งหมู่บ้านโดยตั้งวัดไว้ฝั่งทิศตะวันตกริมน้ำพา พ.ศ.2113 (ปัจจุบันคือ วัดศรีโพธิ์ชัย)

หมู่บ้านแสงภา มีประวัติความเป็นมายาวนานถึง 400 ปี เป็นชุมชนใหญ่ ในปี พ.ศ. 2508 ตั้งหมู่บ้านปาก่อโดยแยกออกจากหมู่บ้านแสงภา จำนวน 35 ครัวเรือน

และ พ.ศ.2525 ตั้งบ้านห้วยนาขึ้น ซึ่งแยกจากบ้านแสงภาเช่นเดียวกัน ดังนั้น ชุมชนแสงภาจึงประกอบด้วย 3 หมู่บ้านคือ บ้านแสงภา ห้วยนา และปากอ

1.2 ตำนานการสร้างพระธาตุดินแทน

พระธาตุดินแทนเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาวบ้าน เป็นพระธาตุที่มีรูปลักษณะแตกต่างจากพระธาตุอื่น ๆ คือ เป็นพระธาตุซึ่งเกิดจากการนำดินมาทับถมกัน มีอายุประมาณ 200 ปี ตำนานการสร้างพระธาตุมีการเล่าสืบต่อกันมาว่า

ก่อนที่จะมีการสร้างพระธาตุดินแทนนั้นชาวบ้านมีความเชื่อในเรื่องมิคาทิฎฐิและนับถือผี ทุกปีจะมีประเพณีเลี้ยงผีด้วยวัว - ควาย หากปีใดไม่เลี้ยงจะเกิดเภทภัยแก่ชาวบ้านและสัตว์ต่าง ๆ

ต่อมามีพระภิกษุจากบางกอกน้อยชื่อ พระครู อุปัชฌายีวิจิตรชำนาญกิจ ได้เดินธุดงค์ตามลำน้ำโขงจากล้านช้างถึงแขวงไชยบุรีแล้วมาถึงเมืองแก่นท้าว ได้นั่งสมาธิเห็นว่าชาวบ้านแถบนั้นขาดศีลธรรมและจิตใจที่บริสุทธิ์ไม่เพียงพอต่อการรักษาพระธาตุได้ จึงเดินทางเรื่อยมาถึงหมู่บ้านแสงภา นั่งสมาธิเป็นเวลา 3 เดือน เห็นว่าชาวบ้านมีจิตใจบริสุทธิ์จึงได้เรียกประชุมชาวบ้านเพื่อปรึกษาหารือเกี่ยวกับการสร้างพระธาตุดินแทนในหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงพร้อมใจกันสร้างพระธาตุดินแทนขึ้น

วันเริ่มสร้างพระธาตุ คือ ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 3 (12 ธ.ค. 2513) ชาวบ้านทุกคนจะหยุดทำงานในเรือกสวนไร่นาของตน หากผู้ใดฝ่าฝืนความศักดิ์สิทธิ์ของพระธาตุจะบันดาลให้มีอันเป็นไป เช่น มือกำมีดพร้าตลอดเวลาไม่สามารถวางลงได้ ใช้เวลาในการสร้างพระธาตุ ประมาณ 3 ปีจึงแล้วเสร็จ

ชาวบ้านพร้อมใจกันรับศีลและไตรสรณคมณ์ สาบานต่อหน้าองค์พระธาตุว่าจะยึดถือพระธาตุดินแทนเป็นที่สักการะบูชาและมีกฎร่วมกันคือ (ข้อห้าม)

1. ไม่ฆ่าสัตว์ ในวันโกน วันพระ
2. ไม่ทำงานเรือกสวน ไร่นา ในวันโกน วันพระ

ในปีต่อมาพระภิกษุได้นำชาวบ้านไปทำบุญหิน 4 ก้อน และเลี้ยงผีที่ภูสันทราย กระทำ 3 ปีต่อครั้ง เชื่อว่าภูสันทรายเป็นที่อยู่ของผีซึ่งถูกขับไล่จากหมู่บ้านก่อนสร้างพระธาตุและจะทำบุญพระธาตุในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 12

ตำนานการสร้างพระธาตุได้กำหนดพิธีกรรมในวันขึ้นปีใหม่ (วันสงกรานต์) ไว้ว่าให้ทำธงบูชาพระรัตนตรัย ทำต้นดอกไม้บูชาพระพุทธรูป สรงน้ำพระพุทธรูปก่อนนำขึ้นหิ้งให้ทำพิธีบายศรีก่อน แล้วก่อกองทรายที่หน้าบ้าน - หลังบ้านของตนทุกปี

เพื่อป้องกันอุบัติเหตุปีศาจเข้ามาในหมู่บ้าน นอกจากนั้นตำนานการสร้างธาตุระบุว่า เครื่องปะและแก่นบ ประจำปี 4 อย่างคือ ร่ม 4 คัน , เสวตจักร 4 คัน , พง 4 หาง และ เพดาน 1 หลัง (ผ้า 4 เหลี่ยมกางเหนี่ยวอดพระธาตุ) ของบะ 4 อย่างนี้จะหมุนเปลี่ยน กันไป

บัญชี แก้วสอง และคณะ. (2535 : 10 - 12) กล่าวถึงประวัติที่สำคัญของ ชุมชนแสงภา ดังนี้

ปี 2313 ได้ก่อสร้างองค์พระธาตุดินแทนขึ้น เป็นที่เคารพสักการะของ ชุมชน

ปี 2461 มีการก่อตั้งโรงเรียนบ้านแสงภา มีนายสนธิ อรรถสุรย์ เป็นครูใหญ่คนแรก ได้อาศัยกุฏิวัดเป็นสถานที่เรียน และถูกยุบไปในปี 2468 เนื่องจาก เศรษฐกิจของรัฐบาลตกต่ำ

ปี 2471 ได้ก่อสร้างกุฏิวัดขึ้นมีเสา 120 ต้น มุงหลังคาด้วยกระเบื้องไม้ การก่อสร้างเสร็จเมื่อปี 2473 และในปีนั้นเอง ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ มีนายแห้ว สิทธิศักดิ์ เป็นครูใหญ่ ดำเนินการเรียนการสอนมาจนถึงปัจจุบัน

ปี 2506 เริ่มมีการนำข้าวโพดมาปลูกในหมู่บ้าน แต่ไม่มากนัก เนื่องจาก การติดต่อค้าขายยังไม่สะดวก ถนนยังไม่

ปี 2507 มีการทำถนนชุดโดยประชาชน แต่ยังไม่มีการติดต่อค้าขายกัน กับภายนอก

ปี 2508 บ้านปากอได้แยกหมู่บ้านออกจากแสงภา มีจำนวน 35 หลังคาเรือนมีนายบัน พุทธรักษ์ เป็นผู้ใหญ่บ้าน ในปีนี้มีการก่อสร้างสถานีอนามัยตำบลแสงภาขึ้น

ปี 2512 - 2514 มีการก่อสร้างถนนลูกรังจาก อ.ด่านซ้าย - อ.นาแห้ว - บ้านแสงภา ทำให้การค้าขายกับภายนอกมีมากขึ้น การทำไร่ข้าวโพดในพื้นที่ป่าเริ่มมี แนวโน้มมากเกือบทุกหลังคาเรือน

ปี 2517 มีการก่อสร้างถนนลาดยางเข้าสู่หมู่บ้านแสงภา ทำให้การติดต่อค้าขายสะดวก การครอบครองพื้นที่ป่าในการปลูกข้าวโพดมีมากขึ้น เฉลี่ยครอบครัวละประมาณ 30 ไร่ โดยแบ่งพื้นที่ออกเป็น 3 - 4-แห่ง เพื่อใช้สับเปลี่ยนหมุนเวียนในการปลูกพืชในแต่ละปี บ้านแสงภา หัวนาและปากอ ในช่วงนี้มีประมาณ 120

ครัวเรือน การบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อการปลูกข้าวโพดมีประมาณ 3,600 ไร่ (พักราชพรหม มา และเอือน ชานุ : 27 กพ. 34)

ปี 2521 เกิดการสู้รบระหว่างรัฐบาลกับผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ การทำ ไร่ข้าวโพดเริ่มลดลง เนื่องจากสถานการณ์ไม่ค่อยสงบแต่การปลูกข้าวโพดจะอยู่ บริเวณใกล้ ๆ หมู่บ้านเสียส่วนใหญ่

ปี 2525 หมู่บ้านห้วยนา ได้แยกหมู่บ้านออกจากบ้านแสงภา โดยใช้ลำน้ำ ภาเป็นแนวเขตหมู่บ้านและในปี 2525 - 2527 นี้เอง เป็นปีที่ทำไร่ข้าวโพดกันมากที่สุด มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 137 ครัวเรือน การครอบครองพื้นที่เฉลี่ยครัวเรือนละ 30 ไร่ การบุกเบิกพื้นที่ป่าในช่วงนี้ประมาณ 5,600 ไร่ นับว่าเป็นการสูญเสียพื้นที่ป่าไปอย่าง มากมาย พื้นที่ที่ถูกบุกเบิกในการปลูกพืชนั้นเป็นบริเวณภูเขาทางด้านทิศใต้และทิศ ตะวันตกเป็นส่วนใหญ่

ปี 2527 มีการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าภูเป้อย ภูชี้เจ้าและป่า ภูเรือตามกฎหมายกระทรวง ฉบับที่ 1041 (พ.ศ.2527) มีพื้นที่ 900,000 กว่าไร่

ปี 2528 พืชตระกูลถั่วเข้ามามีบทบาทในหมู่บ้าน มีการนำรถแทรกเตอร์ มาไถพรวนพื้นที่ในการปลูกพืช หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวโพดก็จะปลูกถั่ว เช่น ถั่วดำ ถั่วลิสง ถั่วเล็บ-มีอนางแดง เป็นต้น ทำให้การใช้ประโยชน์จากพื้นดินสามารถกระทำ ได้ตลอดทั้งปี การทำไร่ในพื้นที่ห่างไกลจากหมู่บ้านเริ่มน้อยลง

ปี 2529 มีการประกาศให้สัมปทานป่า บริเวณภูดินสวนทราย ซึ่งเป็น แปลงสัมปทานที่ 19 20 และ 21 โดย ส.ส.ผู้หนึ่งในจังหวัดเลยเป็นเจ้าของการ สัมปทานร่วมกับบริษัททำไม้ในจังหวัดเลย ทำให้ประชาชนบ้านแสงภาไม่พอใจใน การสัมปทานในครั้งนี้จึงได้มีการรวมตัวกันเพื่อต่อต้านการสัมปทานป่าไม้ โดยการยื่น หนังสือต่อนายอำเภอและผู้ว่าราชการจังหวัดเลย แต่ไม่ได้รับคำตอบจึงได้ส่งตัวแทน ยื่นหนังสือต่อ ฯพณฯ พลเอกหาญ สีลานนท์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและ สหกรณ์ในขณะนั้น ซึ่งก็ได้เดินทางมาดูพื้นที่ด้วยตัวเอง และในที่สุดก็เห็นว่า การที่ ประชาชนได้ร่วมกันรักษาภูดินสวนทรายมาช้านานไม่เคยบุกรุกเข้าไปทำการปลูกพืช ยังคงให้สภาพป่ามีอยู่อย่างสมบูรณ์ จึงได้สั่งการให้การสัมปทานระงับลง และอาจจะ ด้วยเหตุผลนี้ที่ทำให้ประชาชนต้องหยุดการบุกรุกพื้นที่ป่าหันมาทำมาหากินในพื้นที่ รอบ ๆ หมู่บ้าน เพราะบางท่านให้เหตุผลที่ว่า "เราหยุดการสัมปทานป่าได้ เราก็ต้อง หยุดทำลายป่าได้" (คาน สิงห์รักษ์ และทัต สิงห์รักษ์. 20 กพ. 34)

ปี 2530 ทางกรได้ออก สทก. ให้แก่ราษฎรในบริเวณนี้ ซึ่งก็เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ประชาชนต้องมาทำกินในพื้นที่ของตนเองที่ทางราชการออก สทก.1 ให้ในปีเดียวกันนี้โครงการอีสานเขียวก็เริ่มเข้าสู่หมู่บ้าน โดยสนับสนุนไม้ผลยืนต้นแก่ประชาชน เช่น ขนุน มะม่วง มะขาม กาแฟ และไผ่ตง นอกจากนี้ ธกส. ได้ให้เงินกู้ระยะยาวเพื่อการทำสวนไม้ผล อันได้แก่ ขนุน มะขามหวานและลิ้นจี่

ปี 2533 มีการก่อตั้งหมู่บ้านบ่อเหมืองน้อยขึ้นในเขตพื้นที่ภูหัวหอมติดเขตชายแดนไทย - ลาว

ปี 2534 มีการก่อตั้งหมู่บ้านห้วยน้ำผักขึ้นในเขตพื้นที่ป่าภูตืนสวนทรายทางด้านติดต่อชายแดนไทย - ลาว ซึ่งทั้งหมู่บ้านบ่อเหมืองน้อยและหมู่บ้านห้วยน้ำผักนี้เป็นการก่อตั้ง เพื่อความมั่นคงซึ่งมีทหารเป็นผู้ดำเนินโครงการ

ปลายปี 2534 - 2535 โครงการอีสานเขียวที่บ้านปาก่อ ดำเนินการโดย มศว. ประสานมิตร งบประมาณ 1 ล้าน 3 แสนบาท ได้สนับสนุนโครงการเลี้ยงวัว โครงการเงินทุน-หมุนเวียน โครงการไม้ผลยืนต้น การฝึกอบรม การดูงาน เป็นต้น

ในปัจจุบัน บ้านแสงภา ห้วยนา ปาก่อ ได้มีพืชชนิดใหม่เริ่มเข้ามามีอิทธิพลคือขิงและโกโก้

2. ข้อมูลพื้นฐานทั่วไป

ชุมชนแสงภา อยู่ในเขตการปกครองของ ตำบลแสงภา อ.นาแห้ว จ.เลย โดยตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของจังหวัด ห่างออกไปประมาณ 126 ก.ม. และห่างจากอำเภอประมาณ 11 ก.ม. พื้นที่ตั้งอยู่บริเวณชายแดนไทย - ลาว (ห่างจากชายแดน 8 ก.ม.) ตั้งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ป่าภูเป้อย ป่าภูชี้แก้ว และป่าภูเรือ ซึ่งได้ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ เมื่อปี 2527 (บุญชร แก้วสองและคณะ. 2535 : 14)

2.1 อาชีพของประชากร

ประชากรในชุมชนแสงภาส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำไร่ทำนา ทำไร่ข้าวโพดเพื่อขาย แต่ชาวบ้านไม่มีการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองกับพ่อค้าคนกลาง และทำนาเพื่อบริโภคเท่านั้น ห่างจากฤดูกาลทำนา ทำไร่ ชาวบ้านจะไปทำงานรับจ้างที่กรุงเทพฯ เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยวก็กลับเข้ามาในหมู่บ้านอีกครั้ง อาชีพที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ เป็นลูกจ้างของอุทยานแห่งชาติ

ชาวบ้านชุมชนแสงภามีอาชีพเสริม คือการเลี้ยงวัว โดยปล่อยเลี้ยงตามธรรมชาติในป่าอุทยาน ประมาณ 1,000 ตัว ระหว่างเดือนมิถุนายน - ธันวาคม และในฤดูฝนชาวบ้านจะเก็บเห็ดมาขายให้พ่อค้าคนกลาง

2.2 การรวมกลุ่ม / กฎเกณฑ์ของสังคม

ชุมชนแสงภามีกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันในสังคมทั้งที่เป็นจารีตและกฎระเบียบของสังคม โดยมีรัฐเป็นผู้กำกับดูแล กฎเกณฑ์จารีตจะถือยึดครองธาตุดินแทน คือการไม่ฆ่าสัตว์ในวันโกน วันพระ หากชาวบ้านคนใดฝ่าฝืนกฎ เช่น ถือสังฆาล์วไปหาสัตว์น้ำในวันดังกล่าวจะได้รับการลงโทษ คือถูกตีจนชินทา โทษหนักมากกว่าเมื่อฆ่าสัตว์ คือการถูกเจ้าหน้าที่ของบ้านเมืองดำเนินการ (หมู่บ้านนี้อยู่ในเขตป่าสงวน ดังนั้นชาวบ้านจะเข้าป่าล่าสัตว์ไม่ได้เช่นเดิมอีกแล้ว แต่ยังมีการลักลอบอยู่ในปัจจุบัน)

เมื่อคนในชุมชนเกิดกรณีพิพาทเล็กน้อย เช่น อุบัติเหตุ การละเมิดที่ดิน ผู้ใหญ่บ้าน กำหนดเป็นผู้ไกล่เกลี่ยในเบื้องต้นก่อน หากรุนแรงจึงจะดำเนินการขั้นต่อไป

ชาวบ้านมีส่วนร่วมในการตั้งกฎเกณฑ์การอยู่ร่วมกันในสังคม คือจะมีการประชุมปรึกษาหารือ ชี้แจงนโยบายแนวปฏิบัติร่วมกัน เช่น การทำกิจกรรมในวันสำคัญ การต้อนรับแขกทางศาสนาของหมู่บ้าน ตลอดจนแนวปฏิบัติในการใช้ป่า อาทิ เช่น การเข้าป่าหาหน่อไม้ เก็บเห็ด

บัญชา แก้วส่อง และคณะ. (2535 : 74 - 78) ได้สรุปการรวมกลุ่มของชุมชนโดยจำแนกกลุ่มเป็น 2 ลักษณะคือ กลุ่มที่ชุมชนจัดตั้งและจัดตั้งโดยองค์กรของรัฐ ดังนี้

2.2.1 กลุ่มองค์กรที่จัดตั้งโดยชุมชน มีอยู่ 4 กลุ่มคือ

กลุ่มอนุรักษ์ป่า บ้านแสงภา ห้วยนา ป่าก่อ เป็นการรวมกลุ่มของบรรดาหนุ่มสาวชาวบ้านแสงภา ห้วยนา ป่าก่อ เมื่อปี 2529 โดยมีประชาชนทั้ง 3 หมู่บ้าน สนับสนุนอยู่เบื้องหลัง เพื่อเป็นการต่อต้านการสัมปทานของพื้นที่บ้านแสงภาทั้งหมด ผู้นำกลุ่มได้แก่ นายสมบัติ ชิดทิต นายวิเศษ พุทธรักษ์ เป็นต้น

ในปัจจุบัน การรวมตัวของกลุ่มอนุรักษ์ป่าบ้านแสงภา ห้วยนาและป่าก่อ จะอยู่ในความดูแลของสภาตำบลแสงภา โดยมีนายสมบัติ ชิดทิต กำหนดตำบลแสงภาเป็นประธานสมาชิกก็คือ ราษฎรบ้านแสงภา ห้วยนา และป่าก่อ ทั้งหมดทุกคน โดยจะร่วมกันไม่ตัดไม้ทำลายป่าต้นน้ำลำธารในพื้นที่ป่า คอยสอดส่องดูแลใน

การที่มีบุคคลเข้าไปสร้างความเสียหายที่เกิดขึ้นในพื้นที่ป่า เช่น การแผ้วถางป่า การจุดไฟเผาป่า เป็นต้น ถ้ามีผู้ใดเข้าไปสร้างความเสียหาย ราษฎรที่พบเห็นจะรายงานต่อสภาตำบลดำเนินการเข้าตักเตือน ถ้าไม่เชื่อฟังทางสภาตำบลก็จะรายงานให้เจ้าหน้าที่ของทางราชการเข้ามาดำเนินการในขั้นตอนต่อไป

กลุ่มทำบุญ เป็นกลุ่มที่เกิดขึ้นโดยราษฎรเพื่อการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและประเพณีของหมู่บ้านเป็นส่วนใหญ่ในรอบปี บ้านแสงภา ห้วยนา ป่าก่อ จะมีการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ถึง 8 เดือน ยกเว้นเดือนอ้าย เดือนยี่ เดือน 6 และเดือน 7 กลุ่มทำบุญจะมีสมาชิกคือ ราษฎรของหมู่บ้านทุกคนทุกหลังคาเรือน วิธีการดำเนินการ ถ้าจะมีการจัดกิจกรรมแต่ละครั้ง ผู้นำหมู่บ้าน ผู้อาวุโส คณะกรรมการหมู่บ้าน รวมทั้งราษฎรทุกคนเข้าร่วมประชุมกัน เพื่อปรึกษารวบรวมในการกำหนดการประกอบกิจกรรม วันที่ และการแบ่งหน้าที่กันรับผิดชอบ หลังจากนั้นก็จะประชาสัมพันธ์ให้ประชาชนทราบทั่วกัน ในยุคที่ผ่านมามีการดำเนินกิจกรรมในงานบุญต่าง ๆ จะอาศัยการเรียไ้รตามหลังคาเรือนทุกหลังคาเรือนเท่า ๆ กัน นำเงินมาจัดกิจกรรมนั้น ๆ ในปัจจุบันจะอาศัยการบริหารจัดการตามกำลังศรัทธาราษฎรทุกคนในหมู่บ้านจะเป็นเจ้าภาพร่วมกันทั้งหมด

กลุ่มทำบุญอีกลักษณะหนึ่ง คือกลุ่มที่ไปถวายอาหารพระภิกษุทุกวัน ชนกลุ่มนี้จะเป็นผู้อาวุโสและกลุ่มแม่บ้านเป็นหลัก ภาษาชาวบ้านเรียกกันว่า “พ่อออก - แม่ออก” เป็นกลุ่มที่จะไปวัดทุกวัน การดำเนินกิจกรรมนั้นจะเป็นกลุ่มที่นำอาหารจากบ้านไปถวายพระ โดยอาหารเหล่านั้นจะได้มาจากของตนเองและของเพื่อนบ้านที่ไม่สามารถไปถวายอาหารพระได้เองเป็นผู้ฝากมาอีกที

กลุ่มเหมืองฝาย เป็นองค์กรอีกรูปแบบหนึ่งที่จัดตั้งโดยราษฎรภายในหมู่บ้าน โดยเฉพาะกลุ่มผู้ใช้น้ำในการทำนา แต่ละกลุ่มจะจัดตั้งกลุ่มตามเหมืองฝายที่ตนใช้เพื่อคอยทำนุบำรุงเหมืองฝายให้อยู่ในสภาพที่ใช้การได้ กลุ่มเหมืองฝายนี้มี 6 กลุ่ม เป็นเหมืองฝายจากลำน้ำภาและลำน้ำแพร่ แห่งละ 3 เหมืองคือ

กลุ่มเหมืองนาถ้ำ เป็นเหมืองที่ต่อน้ำจากฝายนาถ้ำหรือฝายวังงูเลื่อมของลำน้ำภา มีนายด้วง อินทัง เป็นนายเหมือง มีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 42 ครัวเรือน

กลุ่มเหมืองนากลาง เป็นเหมืองที่ต่อน้ำจากฝายถ้ำพระหรือฝายนากลางของลำน้ำภา มีนายอาจ สิงห์รักษ์ เป็นนายเหมือง มีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 43 ครัวเรือน

กลุ่มเมืองนาหิน เดิมเป็นเมืองที่ต่อจากฝายนาหิน แต่ในปัจจุบันให้การไม่ได้แล้วจึงได้ต่อจากตอนกลางของเมืองนากลางของลำน้ำภา มีผู้ใช้น้ำประมาณ 73 ครัวเรือน

กลุ่มเมืองนาทุ่ง เป็นเมืองที่ต่อจากฝายนาทุ่งหรือฝายใหญ่ของลำน้ำแพร์ มีนายประดิษฐ์ ไพโรภิบาล เป็นนายเมือง มีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 50 ครัวเรือน

กลุ่มเมืองนาป่าคำ ต่อจากฝายนาป่าคำของลำน้ำแพร์ มีนายแก่น จันทะคุณ เป็นนายเมืองโดยมีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 25 ครัวเรือน

กลุ่มเมืองโป่งข้าง ต่อจากฝายโป่งข้างของลำน้ำแพร์ มีนายหลิน มั่นมา เป็นนายเมือง มีสมาชิกผู้ใช้น้ำประมาณ 53 ครัวเรือน

วิธีการดำเนินงานของกลุ่มเมืองฝายก็คือ จะมีการลอกเหมืองหรือซ่อมแซมฝายที่ชำรุด เมื่อถึงฤดูก่อนทำนา เพื่อน้ำจะไหลได้สะดวก บรรดานายเมืองก็จะใช้ฆ้องตีแล้วเดินรอบ ๆ หมู่บ้าน เพื่อเป็นสัญลักษณ์การให้ผู้ใช้น้ำในเมืองต่าง ๆ ไปทำการลอกเหมืองและทำนุบำรุงฝาย โดยราษฎรผู้ใช้น้ำจะสังเกตบุคคลที่ทำการตีฆ้องว่า เป็นผู้ใด ถ้าเป็นนายเมืองของตน สมาชิกผู้ใช้น้ำเมืองนั้นทุกคนก็จะไปทำการลอกเหมืองหรือซ่อม-แซมฝายของตน ในสมัยก่อนการซ่อมแซมฝายและการขุดลอกเหมืองเป็นไปด้วยความยากลำบาก เนื่องจากเหมืองฝายเป็นดิน ใช้เวลาหลายวันจึงจะเสร็จ แต่ในปัจจุบันจะใช้เวลาเพียงวันหรือสองวันเท่านั้นก็เสร็จเรียบร้อย เนื่องจากเหมืองฝายส่วนมากเป็นคอนกรีตเกือบทั้งหมด

กลุ่มกองทุนสงเคราะห์ เป็นกิจกรรมที่แยกกันทำแต่ละหมู่บ้าน การก่อตั้งริเริ่มโครงการเป็นการเห็นชอบของราษฎรในหมู่บ้านเอง เพื่อประโยชน์แก่ราษฎรทุกคนร่วมกันในการช่วยเหลือซึ่งกันและกันเป็นหลัก วิธีการดำเนินการ จะเป็นการเรียกรายเงินช่วยเหลือแก่ครอบครัวผู้ตายที่เกิดขึ้นในหมู่บ้าน โดยจะอยู่ในรูปของการบริจาคครอบครัวละ 10 บาท ส่วนเฉพาะบ้านแสงภาจะมีการหาทุนสมทบในกองทุนจากหน่วยงานของรัฐและเอกชนต่าง ๆ และยังช่วยในการให้กู้ยืมฉุกเฉินแก่ราษฎรที่เดือดร้อนจริง ๆ ภายในหมู่บ้าน โดยอยู่ในดุลยพินิจของคณะกรรมการหมู่บ้าน โดยคิดอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 1 บาท ต่อเดือน

2.2.2 องค์การที่เกิดขึ้นจากหน่วยงานของรัฐจัดตั้ง มีอยู่ 10 กลุ่มคือ

กลุ่มโครงการอีสานสีเขียว หมู่บ้านที่ได้รับโครงการอีสานเขียวมีหมู่บ้านแสงภา และบ้านปากอ้อยเสียส่วนมาก สิ่งที่ได้รับ ได้แก่ ไม้ผลประเภทมะม่วง ขนุน กาแฟ ฝรั่ง และมะขามหวาน เป็นต้น การดำเนินการของโครงการจะเป็นการส่งเสริมการปลูกไม้ผลเป็นหลัก โดยจะนำมาจากให้แก่ประชาชน โดยมีหลักเกณฑ์อยู่ว่า ถ้าผู้ได้รับพันธุ์ไม้ไปแล้วในระยะเวลา 5 ปี จะต้องคืนพันธุ์เพื่อที่จะให้บุคคลอื่นต่อ ๆ กันไป ซึ่งเมื่อรับพันธุ์ไม้มา 1 ต้น จะต้องคืนพันธุ์จำนวน 3 ต้น หน่วยงานที่ดำเนินการ ได้แก่ ทางกรมในอำเภอนาแห้วโดยเฉพาะเกษตรอำเภอ และหน่วยพัฒนาเพื่อความมั่นคง เป็นต้น

กลุ่มจักสาน กลุ่มจักสานจัดตั้งเมื่อวันที่ 14 สิงหาคม 2533 โดยพัฒนาชุมชนอำเภอนาแห้วเป็นผู้จัดตั้ง มีสมาชิกทั้งหมด 12 คน จุดประสงค์ในการจัดตั้งกลุ่ม เพื่อเป็นการส่งเสริมทางด้านอาชีพให้แก่ประชาชนให้มีรายได้เพิ่มขึ้น ดำเนินงานโดยทางพัฒนาชุมชนอำเภอนาแห้วจะเป็นผู้ดำเนินการติดตามให้กลุ่มจักสานร่วมกันจักสานสิ่งของเครื่องใช้ โดยทางพัฒนาชุมชนจะหาแบบและตัวอย่างมาให้ลอกเลียนแบบ และติดต่อตลาดในการขายสินค้าให้ด้วย สิ่งของที่ทำการจักสาน ได้แก่ พายข้าวหวาย และไม้กวาด เป็นต้น การดำเนินการของกลุ่มจักสานนั้นนับว่าเป็นการสร้างเสริมรายได้อีกทางหนึ่งแก่ประชาชนได้เป็นอย่างดี สำหรับวัสดุในการจักสานก็จะอาศัยแหล่งวัสดุจากป่าเป็นหลัก

กลุ่มเลี้ยงไหม มีสมาชิกจำนวน 9 คน กลุ่มนี้ทางเกษตรอำเภอนาแห้วเป็นผู้รับผิดชอบโครงการ โดยได้จัดสร้างโรงเลี้ยงไหมให้แก่สมาชิก ขนาดกว้าง 4 เมตร ยาว 5 เมตร เป็นคอนกรีต โดยตีราคาค่าวัสดุโรงเรือนละ 10,000 บาท และให้ผู้เลี้ยงไหมส่งเงินค่าวัสดุคืน ปีละ 1,000 บาท เป็นเวลา 10 ปี ให้แก่ทางเกษตรอำเภอทางเกษตรอำเภอจะเป็นผู้คอยให้คำแนะนำในการเลี้ยงและดูแล นำไหมพันธุ์ดีมาให้เลี้ยง นำต้นหม่อนพันธุ์ดีมาให้ปลูก การจำหน่ายจะจำหน่ายเป็นพักโดยไม่ต้องสาวขายกิโลกรัมละ 70 - 90 บาท แล้วแต่คุณภาพพักไหมที่ได้แล้วจะหักค่าพันธุ์ไหมค่าขนส่งบ้าง ส่วนที่เหลือจะเป็นของสมาชิกผู้เลี้ยงไหมทั้งหมด

กลุ่มแม่บ้าน เป็นองค์กรหนึ่ง ที่ให้ความช่วยเหลือในการช่วยกันแก้ปัญหาต่าง ๆ ภายในหมู่บ้านได้อย่างมาก การจัดตั้งกลุ่มแม่บ้าน คือพัฒนาชุมชนอำเภอ ปัจจุบันสมาชิก 90 คน หน้าที่สำคัญของกลุ่มแม่บ้านจะเป็นกลุ่มที่คอยกระทำ

กิจกรรมในด้านการต้อนรับหรือสวัสดิการเสียมากกว่า เช่น คอยทำอาหารต้อนรับแขก บ้านแขกเมือง เป็นต้น อีกส่วนหนึ่งคือ กลุ่มแม่บ้านที่เป็นผู้ปกครองของนักเรียน จะคอยไปทำอาหารโครงการอาหารกลางวันของโรงเรียนทุกวัน การดำเนินงานของกลุ่มจะขึ้นอยู่กับผู้นำหมู่บ้าน ถ้ามีกิจกรรมใดแม่บ้านควรมีบทบาท ก็จะประชุมชี้แจงกลุ่มผู้นำแม่บ้าน ส่วนมากก็จะเป็นภรรยาของผู้นำหมู่บ้านนั่นเอง ร่วมกันปรึกษาหารือในการทำกิจกรรมนั้น ๆ แล้วก็จะให้กลุ่มผู้นำแม่บ้านรวมแม่บ้านทั้งหมดขึ้นร่วมทำกิจกรรม สำหรับโครงการอาหารกลางวัน ทางคณะครู จะดำเนินการประชุมกลุ่มแม่บ้านผู้ปกครองนักเรียนให้มาร่วมกันทำอาหารให้ลูกของตนรับประทาน โดยการสับเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปเรื่อย ๆ โดยทำวันละ 2 คน การเก็บเงินจะเก็บคนละ 10 บาท/นักเรียน 1 คน/1 เดือน ครูจะเป็นผู้ควบคุมเงินและจัดซื้ออาหารไว้ให้ กลุ่มแม่บ้านจะมีหน้าที่มาประกอบอาหารและจัดแบ่งให้นักเรียนรับประทานในเวลากลางวันเท่านั้น

กิจกรรมที่ผ่านมาของกลุ่มแม่บ้านก็มีการอบรมกลุ่มสตรีแม่บ้านโดยพัฒนาชุมชนอำเภอเป็นผู้ดำเนินการอบรม การสอนการทำตะกร้าด้วยวัสดุหาง่าย เช่น ไม้ไผ่ โดยกรมการศึกษานอกโรงเรียนและการอบรมทำขนม ทำดอกไม้และตัดเย็บเสื้อผ้า โดยกรมอาชีวศึกษา เป็นต้น

กลุ่มเยาวชน เป็นกลุ่มจัดตั้งขึ้นโดยอำเภอ ได้ดำเนินการฝึกอบรมเมื่อปี 2532 มีจำนวนประมาณ 78 คน หน้าที่ของกลุ่มเยาวชน ส่วนมากจะเป็นกลุ่มเข้าร่วมในการทำกิจกรรมการพัฒนาหมู่บ้านและเป็นกลุ่มเดียวที่ให้ความร่วมมือ และร่วมกระทำกิจกรรมต่าง ๆ ในด้านพัฒนาได้เป็นอย่างดีเยี่ยม การดำเนินงานของกลุ่มจะอยู่ในการควบคุมของกำนันและผู้นำในหมู่บ้าน โดยถ้าจะมีการร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ก็จะเชิญผู้นำเยาวชนเข้าร่วมปรึกษาหารือ เพื่อชี้แจงการร่วมทำกิจกรรม ต่อจากนั้นก็ประกาศให้เยาวชนทำกิจกรรมร่วมกัน การรวมกลุ่มของเยาวชน จะเป็นไปได้อย่างรวดเร็วเป็นกลุ่มที่เป็นตัวจักรสำคัญของหมู่บ้านในการพัฒนาไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาสภาพแวดล้อมของหมู่บ้าน การจัดประเพณีต่าง ๆ ส่วนมากกลุ่มเยาวชนจะเป็นแกนหลักในการเป็นผู้ร่วมกิจกรรมอย่างเห็นได้ชัด กิจกรรมที่กระทำอยู่ในปัจจุบันคือ โครงการเลี้ยงวัวของเยาวชน โดยทั้งตำบลแสงภา มีงบประมาณสนับสนุนจากกรมพัฒนาชุมชนเข้ามาดำเนินการโดยซื้อวัวมาให้พ่อนส่งตีราคาให้เยาวชนพ่อนส่งตัวละ 9,000 บาท โดยพ่อนส่งคืนปีละ 2,500 บาท จนครบตามราคาวัวสำหรับวงเงินที่รวบรวมได้นั้นก็

จะซื้อพันธุ์วัวให้แก่เยาวชนคนต่อไปผ่อนส่งต่อเนื่องกันไปเรื่อย ๆ จำนวนวัวทั้งหมด 12 ตัว ที่ได้รับการสนับสนุน

กองทุนยาและบัตรสุขภาพ ปัจจุบันทางสาธารณสุขอำเภอนาแห้วเป็นผู้สนับสนุน ส่งยาประเภทยาตำราหลวงมาให้ อสม. ในหมู่บ้านจำหน่ายในราคาถูก โดยจัดใน รูปแบบสหกรณ์และมีหุ้นจากราษฎรหัวละ 10 บาท การคืนกำไรก็จะคืนตามหุ้นที่มีอยู่ นอกจากนี้ยังมีการทำบัตรสุขภาพของครอบครัวโดยจะเสียค่าทำบัตร 300 บาทต่อปี และจะใช้บัตรนี้เข้ารักษาตัวฟรีในงบประมาณการรักษาไม่เกิน 15,000 บาท ถ้าเกินจากงบประมาณนี้จะต้องจ่ายเงินเอง การดำเนินกิจกรรมจะแยกหมู่บ้าน ดำเนินการออกจากกันของแต่ละหมู่บ้าน

ธนาคารข้าว เป็นการร่วมทำกิจกรรมทั้งหมู่บ้านแสงภา ห้วยนาและป่าก่อ ผู้ผลักดันโครงการคือ พัฒนาชุมชนอำเภอนาแห้ว การดำเนินการของธนาคารจะมีคณะกรรมการคอยควบคุมบัญชีข้าว ปัจจุบันมีข้าว 115 ถัง ได้ให้ประชาชนกู้ยืมไปหมดแล้ว หลักการและการกู้ยืมนั้นจะเน้นให้การกู้ยืมแก่ผู้ที่ยากจนข้าวไม่พอกิน ในแต่ละปีการยืมจะมีการคิดดอกเบี้ย ถ้ายืม 10 ถัง จะคิดอัตราดอกเบี้ย 1 ถัง/ปี การดำเนินงานที่ผ่านมาสภาพตำบลและคณะกรรมการธนาคารข้าวจะเป็นผู้ควบคุมดูแล แต่ในปัจจุบันการดูแลเอาใจใส่น้อยจึงเกิดปัญหาในการกู้ยืมแล้วไม่ส่งคืนซึ่งยังไม่ได้มีการแก้ไขกันในขณะนี้

กลุ่ม ธกส. เป็นการจัดตั้งกลุ่มเพื่อให้ราษฎรกู้เงินมาใช้ลงทุนในด้านการเกษตร โดยแบ่งออกเป็น กลุ่มกู้เงิน ธกส.ระยะยาว 5 ปี เพื่อการทำไม้ผลยืนต้นประเภท ขนุน มะขาม และลิ้นจี่ มีจำนวนสมาชิก 9 คน ซึ่งจะเป็นผู้กู้เงินของ ธกส. ในลักษณะค้ำประกันกันเองภายในกลุ่ม โดยทาง ธกส. จะนำเอาเงินนั้นไปซื้อพันธุ์พืช ปุ๋ย ยา ซึ่งจะอยู่ภายในวงเงินที่กู้เฉลี่ยแล้วจะอยู่ในวงเงินประมาณ 15,000 บาท/สมาชิกหนึ่งคน และจะส่งคืนเมื่อผลผลิตออกแล้วหรือภายใน 5 ปี นอกจากนี้ก็ยังมีกลุ่มกู้เงิน ธกส. ระยะสั้นมีสมาชิกทั้งหมด 28 คน กลุ่มนี้ ธกส. จะทำการจัดตั้งกลุ่มขึ้นทำสัญญากู้เงินระยะสั้นเพื่อใช้ในการเกษตรภายใน 1 ปี โดยคิดอัตราดอกเบี้ยร้อยละ 12 ต่อปี เฉลี่ยเงินกู้ต่อสมาชิก 1 คน ประมาณ 7,000 บาท

กลุ่มออมทรัพย์ จะเป็นกลุ่มที่ดำเนินการต่อเนื่องมาจากกลุ่มแม่บ้าน ซึ่งมีบทบาทในการควบคุมการเงิน การเก็บออม การใช้จ่ายในครอบครัว พัฒนาชุมชนอำเภอเป็นหน่วยงานที่ก่อตั้งกลุ่มนี้ขึ้นมา ปัจจุบันบ้านแสงภามีสมาชิก 26 คน

บ้านห้วยนามีสมาชิก 15 คน บ้านปากอ้อมมีสมาชิก 20 คน การดำเนินการที่ผ่านมา จะมี
เหรียญของกลุ่มออมทรัพย์เป็นผู้รับฝากเงินและรวบรวมเงินส่งให้พัฒนาชุมชน
อำเภอเป็นผู้นำเงินไปฝากให้ ปัจจุบันเนื่องจากมีธนาคารมาก่อตั้งอยู่ที่อำเภอ
ด้านซ้าย จังหวัดเลย การฝากเงินทางฝ่ายเหรียญของกลุ่มจะเป็นผู้รวบรวมเงิน
แล้วนำไปฝากเองเป็นส่วนมาก ระบบการฝากนั้นในรอบเดือน สมาชิกแต่ละคนจะ
ต้องมีเงินฝากเก็บออมแล้วแต่จะฝาก ส่วนใหญ่ก็ตั้งแต่ 10 บาท ถึง 50 บาท ปัจจุบัน
เงินฝากของกลุ่มออมทรัพย์ในธนาคารบ้านแสงภา มี 2 หมื่นกว่าบาท

ปัจจุบันนี้สมาชิกกลุ่มออมทรัพย์มีประมาณ 100 กว่าคน มีเงินประมาณ
2 แสนกว่าบาท หมู่บ้านละหมื่นกว่าบาท นอกจากนี้ทางคณะกรรมการของกลุ่ม
ออมทรัพย์ของบ้านแสงภานี้ได้กู้ยืมเงินจากธนาคาร เพื่อใช้เป็นทุนหมุนเวียนภายใน
หมู่บ้าน 1 หมื่นบาทแก่สมาชิกด้วย

ศูนย์สาธิตการตลาด การประกอบกิจกรรมด้านศูนย์สาธิตการตลาดของ
บ้านแสงภา ห้วยนาและปากอ้อม ในช่วงแรกโดยทางพัฒนาชุมชนอำเภอเป็นผู้ดำเนินการ
นั้นได้ยกเลิกและไม่สามารถดำเนินการได้มาตั้งแต่ปี 2530 การประกอบกิจกรรมใน
ด้านศูนย์สาธิตการตลาดในปัจจุบันได้รับการสนับสนุนจากโครงการ อพป. โดยจัดใน
รูปการหาเครื่องอุปโภคบริโภคแก่ราษฎรในหมู่บ้านในราคาถูกลงการดำเนินงานจะอยู่ใน
การควบคุมของผู้นำและคณะกรรมการหมู่บ้าน ปัจจุบันมีเงินทุนประมาณ 21,000
บาท ในการเป็นทุนซื้อสิ่งของมาจำหน่าย สำหรับดำเนินการจะมีผู้ขาย ปัจจุบัน
กำหนดสมบัติเป็นผู้ขาย ในการแบ่งผลกำไรนั้นจะแบ่งออกเป็น 5 ส่วนคือ แบ่งเป็นทุน
พัฒนาหมู่บ้าน 10% แบ่งให้แก่ผู้ขาย 20% แบ่งให้กรรมการตรวจเช็คคือ คณะ
กรรมการหมู่บ้าน 10% แบ่งให้กองทุนสงเคราะห์ในหมู่บ้าน 10% และที่เหลือ 50%
รวมเข้าเป็นทุนในการจัดซื้อของมาจำหน่ายต่อไป การตรวจเช็คมีการตรวจทุก 3 เดือน
โดยคณะกรรมการทุกฝ่ายเข้าตรวจเช็ค

2.3 ปัญหาของชุมชน

จากการศึกษาแผนพัฒนาตำบลแสงภา พ.ศ.2543 ทำให้ทราบว่าชุมชน
แสงภามีปัญหาและความต้องการของชุมชนคือ

2.3.1 ปัญหาโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ที่ดินไม่มีเอกสารสิทธิ์และการ
คมนาคมไม่สะดวก ชุมชนจึงมีความต้องการเอกสารสิทธิ์ในที่ดินและถนนคอนกรีต
เสริมไม่ไผ่

2.3.2 ปัญหาการผลิต การตลาด รายได้ และการมีงานทำ ได้แก่ ขาดความรู้ความเข้าใจในการผลิตที่ถูกต้อง ขาดความรู้ด้านการตลาด ราษฎรไม่มีงานทำหลังฤดูกาลผลิตปกติ ราษฎรขาดงบประมาณในการจัดตั้งกลุ่มอาชีพและปัญหาการนำผลผลิตไปจำหน่ายไม่สะดวก

ปัญหานี้ชุมชนต้องการความรู้วิชาการในการผลิต ตลาดรับส่งสินค้าโดยผ่านพ่อค้าคนกลางให้น้อยที่สุด สนับสนุนการตั้งกลุ่มอาชีพ และการตัดถนนเพื่อการขนส่งสินค้าด้านการเกษตร

2.3.3 ปัญหาการสาธารณสุขและการอนามัย ได้แก่ ขาดการดูแลตนเอง และคนในครอบครัว ขาดความรู้ความเข้าใจในสุขอนามัย เพราะเจ้าหน้าที่สาธารณสุขขาดการประชาสัมพันธ์

ชุมชนต้องการแก้ปัญหา คือ การได้รับความรู้เรื่องสุขอนามัยและ อสม. มีความรู้และความเข้าใจในการประชาสัมพันธ์

2.3.4 ปัญหาแหล่งน้ำกินน้ำใช้เพื่อใช้ในการเกษตร ได้แก่ ขาดภาชนะเก็บกักน้ำฝนขาดแหล่งน้ำสำหรับบริโภคและการเกษตร ขาดคลองส่งน้ำเพื่อใช้ในการเกษตร

ปัญหานี้ชุมชนต้องการให้มีการสร้างถังเก็บน้ำฝน ป่อน้ำบาดาล ทำฝายกั้นคสล. ขุดลอกแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร และทำระบบชลประทานขนาดเล็ก

2.3.5 ขาดความรู้เพื่อปรับปรุงคุณภาพชีวิต ได้แก่ การขาดงานทำงานปกติ ทำเมื่อสิ้นฤดูกาล ขาดทุนในการทำอาชีพเสริม และการรวมกลุ่ม ชาวบ้านมีความต้องการจัดตั้งกลุ่มส่งเสริมอาชีพ และแหล่งเงินทุนการส่งเสริมอาชีพ

2.3.6 ทรัพยากรธรรมชาติถูกทำลายและราษฎรขาดที่ทำกินชุมชนต้องการให้มีการจัดสรรที่ดินทำกินและป่าสงวนให้เป็นสัดส่วน ตลอดจนให้ความรู้แก่ชาวบ้านเห็นความสำคัญของการอนุรักษ์ป่า

2.3.7 ปัญหาเยาวชนติดยาเสพติด ราษฎรขาดความสามัคคี ชุมชนต้องการให้มีการอบรมเยาวชนให้รู้โทษภัยของยาเสพติด ตลอดจนได้รับการสนับสนุนงบประมาณจัดแข่งขันกีฬา

2.3.8 การเข้ามาของชุมชนอื่นเพื่อหากินในวันพระ แม้ว่าชาวบ้านจะไม่มีข้อห้ามคนจากชุมชนอื่น แต่ชาวบ้านก็ต้องการให้เคารพในกฎเกณฑ์ของหมู่บ้าน (สมบัติ ชิดทิศ : 16 พ.ย. 42)

2.4 สังคมและวัฒนธรรมชุมชน

2.4.1 ระบบเครือญาติ

ระบบครอบครัวของชุมชนแสงภายุคหมู่บ้านป่านั้นเป็นครอบครัวกิ่งขยาย การอาศัยรวมกันอยู่ในครัวเรือนนั้น ค่อนข้างจะมีสมาชิกจำนวนมาก เพราะแต่ละครอบครัวจะมีลูกมากเพราะไม่มีการคุมกำเนิด เมื่อแต่งงานกันแล้วฝ่ายชายจะเข้าไปอยู่กับครอบครัวของฝ่ายหญิง กว่าที่จะแยกครอบครัวออกได้ก็ต้องใช้เวลาหลายปีหรือกว่าจะสร้างที่อยู่อาศัยเป็นของตนเองได้ ในยุคนี้ความหนาแน่นในครอบครัวเฉลี่ยครอบครัวละ 7 - 8 คน ในการปลูกข้าวบริโภคก็จะร่วมกันทำทั้งครอบครัว ฝ่ายชายจะเป็นผู้ออกหาสัตว์ป่าและอาหารป่า ฝ่ายหญิงจะเป็นผู้หาพืชและผักต่าง ๆ ประชาชนแต่ละครอบครัวจะอยู่กันอย่างพึ่งพาอาศัยกัน มีอาหารการกินก็จะแบ่งปันกัน จะอาศัยธรรมชาติเป็นหลักในการดำรงชีวิต

การตั้งบ้านเรือนของแต่ละครอบครัว มักจะตั้งอยู่ใกล้ชิดกัน โดยเฉพาะลูก ๆ อย่างไรก็ตามทั้งชุมชนก็มีความผูกพันในลักษณะเครือญาติทั้งหมด (บุญธรรมาภรณ์ และคณะ. 2535 : 37)

ระบบครอบครัวในยุคปัจจุบันนี้มีลักษณะของครอบครัวเดี่ยว เนื่องจาก เป็นยุคที่ชุมชนมุ่งการผลิตเพื่อการขายเป็นหลัก ซึ่งช่วยทำให้ราษฎรมีรายได้เพิ่มมากขึ้น นำไปสู่การสร้างบ้านเรือนที่อยู่อาศัยเพิ่มมากขึ้น ทำให้การแยกครอบครัวออกจากบ้านพ่อแม่ ไปตั้งครอบครัวใหม่ทำได้เร็วขึ้น ดังนั้น จำนวนประชากรเฉลี่ยในแต่ละครอบครัวจึงมีเพียง 4 คน/ครัวเรือนเท่านั้น การอยู่อาศัยในบ้านของพ่อแม่ นั้นจะยังมีเพียงแต่ลูกสาวคนเล็กในครอบครัวเท่านั้นที่ต้องอยู่กับครอบครัวเดิมเพื่อเลี้ยงดูพ่อแม่ (บุญธรรมาภรณ์ และคณะ. 2535 : 54)

ปัจจุบันชาวบ้านแสงภามีการนับถือระบบเครือญาติอย่างแน่นแฟ้น สังเกตได้จากการช่วยกันร่วมกิจกรรมงานศพ งานบุญต่าง ๆ ยังช่วยกันเช่นเดิม

2.4.2 การสืบทอดมรดกที่ดิน

ชุมชนแสงภามีการสืบทอดมรดกที่ดิน ผ่านฝ่ายหญิง (ฝ่ายภรรยา) คือสามีภรรยาได้รับการสืบทอดมรดกที่ดินและทรัพย์สิน (บ้านวัวควาย) จากพ่อตาแม่ยาย แล้วจะมอบให้แก่บุตรสาวต่อไป หากมีบุตรสาวหลายคน ลูกสาวคนเล็กจะได้มากกว่าบุตรสาวคนโตเพราะต้องรับภาระในการเลี้ยงดูพ่อแม่ ส่วนบุตรชายนั้นจะ

ไม่ได้รับมรดกจากบิดา มารดา เพราะถือว่าไปแต่งงานแล้วรับมรดกจากพ่อตา - แม่ยาย ต่อไป

หากเป็นทรัพย์สินที่ได้จากการซื้อของสามี ภรรยาจะแบ่งให้บุตรชายด้วย (พัก - พร้อม ราชพรหมมา : 26 พ.ย. 42)

2.4.3 ภูมิปัญญาท้องถิ่น

การทำน้ำผักสะทอน

เนื่องจากชุมชนขาดแคลนน้ำปลาบริโภค จึงนิยมนำผักสะทอนซึ่งมีอยู่ในป่ามากมายมาต้ม เพื่อให้กินแทนน้ำปลา การทำน้ำปลาจากผักสะทอนมีมาแต่โบราณ โดยเฉลี่ยแล้วจะต้มไว้ ครอบครวัละ 29 ขวด ก็สามารถเก็บไว้บริโภคได้ตลอดทั้งปี (บุญชร แก้วส่องและคณะ. 2535 : 45)

ปัจจุบันน้ำผักสะทอนนิยมปรุงรสส้มตำ น้ำพริก เพราะชาวบ้านจะบริโภคปลาร้าเหมือนหมู่บ้านอื่น

การใช้สมุนไพรรักษาโรค

โรคที่เจ็บป่วยและรักษาได้โดยยาสมุนไพรนั้น ได้แก่ โรคทางเดินอาหาร เช่น ปวดท้อง ท้องร่วง ท้องอืด โรคเมื่อย - เมา เนื่องจากกินอาหารผิด โรคบวม อักเสบตามร่างกาย เป็นลมหน้ามืด ปวดศีรษะ แผลสด โรคผิวหนังตามร่างกาย เป็นต้น สำหรับสมุนไพรที่มีการนำมาใช้ทั้งภายในชุมชนก็คือ หว้าขาวเย็น ขนาดชมน้ำมัน คำพม่า กำลังช้างสาร เครือดีเบย ผู้เฒ่าดอนช้าง ไม้หมากลิ้นหมา ดอกบีดบัวขาว ฯลฯ (บุญชร แก้วส่องและคณะ. 2535 : 44)

ปัจจุบันนี้ความเชื่อในการใช้สมุนไพรในการรักษาโรคค่อนข้างเลือนหาย ชาวบ้านจะนิยมรักษากับแพทย์แผนปัจจุบันมากกว่าหรืออาจรักษาทั้งแผนโบราณและแผนปัจจุบันควบคู่กันไป เช่น เมื่อประสบอุบัติเหตุ แขนหัก ขาหัก ชาวบ้านจะใส่เฝือกทำน้ำมันและเวทมนตร์คาถา ทั้งนี้อาจเป็นเพราะความเจริญด้านการคมนาคม การศึกษา อีกทั้งผู้มีความรู้การใช้สมุนไพรมิได้สืบทอดไว้แก่คนรุ่นหลัง ตลอดจนนโยบายปิดป่า ทำให้การเข้าป่าหาสมุนไพรมีอุปสรรคปัญหายิ่งขึ้น (สมบัติ ชิดทิศ : 26 พ.ย. 42)

ทัศนะต่อการอนุรักษ์ป่าชุมชนนั้น ช่วงแรกในการอนุรักษ์ชาวบ้านเพียงกลุ่มน้อยที่ไม่เห็นด้วยกับการต่อต้านการสัมปทานป่า แต่ปัจจุบันนี้ชาวบ้านกลับมีความ

ภาคภูมิใจที่สามารถรักษาผืนป่าไว้ได้ เพราะชาวบ้านเห็นคุณค่าของแหล่งต้นน้ำลำธารที่มีความอุดมสมบูรณ์

บางครั้งชาวบ้านมีความรู้สึกขัดแย้งกับการประกาศเขตอุทยาน เพราะอุทยานมีข้อห้ามการบุกรุกป่าเพื่อหาของป่า ล่าสัตว์ แต่ป่าก็คือแหล่งตลาดของชุมชน การปล่อยวัวเข้าเลี้ยงในป่า อุทยานไม่เต็มใจนัก แต่ผลดีก็คือ ป่าจะโล่งเตียน ป้องกันไฟป่าได้ (สมบัติ ชิตพิศ : 26 พ.ย. 42)

3. จารีตประเพณี และพิธีกรรม

ปัจจุบันชุมชนแสงภายังคงถือปฏิบัติตามจารีตประเพณีบางอย่าง เช่นที่เคยปฏิบัติมาในอดีตอย่างแน่นแฟ้นแต่ บางประเพณีได้ปรับเปลี่ยนตามสภาพสิ่งแวดล้อมและความเปลี่ยนแปลงของสังคมจากการสำรวจวันที่ 26 - 27 พฤศจิกายน 2542 พบว่าชุมชนแสงภามีจารีตประเพณีดังนี้

3.1 ฮีต 12

เดือนอ้ายบุญคุณลาน

เมื่อชาวบ้านนวดข้าวที่เกี่ยวเสร็จแล้ว ก็จะกองไว้เพื่อขนย้ายขึ้นยุ้งฉาง ชาวบ้านจะมีพิธีกรรมทำบุญขวัญข้าวหรือเรียกว่า บุญคุณลาน เป็นการทำพิธีบายศรีสู่ขวัญให้กับข้าวเพื่อขอบคุณเจ้าแม่โพสพ โดยชาวบ้านจะทำเครื่องบายศรีสู่ขวัญอาหารคาวหวาน มีพราหมณ์เป็นผู้ทำพิธี มีคาถาเพื่อเรียกเจ้าแม่โพสพมารับอาหารว่า “เอกา ปัญจะ ปิตตะ หัตถายันมัสสุม” ชาวบ้านมีความเชื่อว่า การทำพิธีนี้ทำให้ข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ได้ทำนาทุกปี

ปัจจุบันนี้บุญคุณลานกระทำกันในเดือน 3 ที่บ้าน หลังจากที่ย้ายข้าวมาใส่ยุ้งฉางแล้ว เพราะเกรงว่าฝนจะตก

เดือนยี่ บุญข้าวกรรม (ชาวบ้านแสงภาไม่มีพิธีนี้เพราะพระมีจำนวนน้อย)

เดือนสาม บุญข้าวจี

เริ่มขึ้นในเย็นวันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 3 ชาวบ้านหนุ่มสาว ผู้สูงอายุ จะไปรวมกันที่วัดเพื่อฟังธรรมและปฏิบัติธรรม บางปีมีมหรสพคบขัน รุ่งเช้าประมาณตี 4 ชาวบ้านจะตื่นขึ้นมากเพื่อทำข้าวจีถวายพระ